

Nummer 4 1994 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Östeuropa, politisk kultur, självmord

Månson: Minervas uggla och Sovjet

Kupferberg: Livsvärldar och system

Widlund: Offentliganställda i politiken

Carlson m fl: Självmord och kultur

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, Box 821, 751 08 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13, fax 018/18 11 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1994. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1994

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr
Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 4 1994 Årgång 31

ARTIKLAR

- Per Månson: Minervas ugglor och Sovjetunionens fall 3
- Feiwei Kupferberg: Livsvärldar och systemtransformation 33
- Ingrid Widlund: Är offentliganställda annorlunda?
Sektorstillhörighet och medborgarattityder i svensk politik 62
- Per Carlson, Ilkka Mäkinen & Denny Vågerö: Självmord,
mord, kultur. En jämförelse av tio länder i Europa 78

DEBATT

- ”Variabelanalysens” förmenta gränser – Svar till Mats Ekström
(Olle Lundberg) 90
- Om den förmenta läsningen av ”Variabelanalysens gränser” –
Svar till Olle Lundberg (Mats Ekström) 95

RECENSIONER

- Joan Acker m fl: Kvinnors och mäns liv och arbete
Annika Baude: Kvinnans plats på jobbet (Eva Christenson) 101
- Göran Djurfeldt: Gods och gårdar – Jordbruket i sociologiskt
perspektiv (Eduardo Naranjo) 104
- Yngve Hammerlin & Georg Schelderup: När livet blir en byrde
(Hedvig Broch) 107
- Maria Oskarson: Klassröstning i Sverige. Rationalitet, lojalitet
eller bara slentrian?
- Torsten Svensson: Socialdemokratins dominans. En Studie
av den svenska socialdemokratins partistrategi (Stefan Svallfors) 109

Minervas ugglas och Sovjetunionens fall

PER MÅNSON

Sociologiska institutionen, Göteborgs Universitet

Filosofin kommer alltid för sent för att lära världen vad den skall vara . . . När filosofin målar sitt grått i grått, då har en av livets gestalter blivit gammal. Och med filosofins grått i grått låter världen sig inte föryngras, utan endast förstås; Minervas ugglas begynner sin flykt först när det skymmer.¹

Inledning

När Michail Gorbatsjov i ett direktsänt tal i den sovjetiska televisionen på kvällen den 25 december 1991 tillkännagav att han avgått som president i Sovjetunionen var det inte bara en enskild person som meddelade omvärlden att han lämnat en viss politisk position, som t ex var fallet när president Nixon avgick 1974. Med Gorbatsjovs avgång avskaffades heller inte bara den presidentpost han själv inrättade i Sovjetunionen knappt två år tidigare,² utan även själva den stat han var president i upplöstes. Denna stat, "Unionen av socialistiska rådsrepubliker", hade bildats knappt 70 år tidigare,³ men dess ursprung låg i bolsjevikernas maktövertagande i november 1917. När Lenin på kvällen den 8 november (26 oktober)⁴ inför den andra sovjetkongressen bekräftade maktövertagandet med de berömda (men aldrig belagda) orden: "Vi skall nu övergå till att bygga upp den socialistiska ordningen"⁵ inleddes den epok som kom att avslutas med Gorbatsjovs TV-tal den 25 december 1991.

En epok av världshistorien är över, och som i liknande fall innebär det faktum att epoken har tagit slut att det kan vara möjligt att förstå den på ett annat sätt än när den pågick. Utan att gå in i ett hegelianskt tänkande kan man ändå hävda att så länge ett fenomen – vare sig det är en enskild människa eller en hel historisk epok – ännu är vid liv så inrymmer det potentialer som kan förändra bilden och förståelsen av fenomenet. Hade till exempel Gorbatsjovs försök att skapa en ny union lyckats, hade inte det misslyckade kuppöversöket i augusti 1991 inträffat och hade inte de personliga motsättningar mellan huvudfigurerna Jeltsin och Gorbatsjov i upplösningsdramat blivit så stora kanske det fortfarande hade funnits ett Sovjetunionen, visserligen kraftigt reformerat men ändå vid liv. Detta skulle ha inneburit att det gick att reformera Sovjetunionen, och vi skulle troligen ha förstått dess historia, institutioner och människor på ett annat sätt än vi nu gör utifrån kunskapen att det inte gick. Historien är på detta sätt obarmhärtig: Det som har hänt har hänt, men innan det har hänt är det i varje fall teoretiskt möjligt att andra saker kan hända. Men när ut-

rymmet för alternativa händelsekedjor är uttömt, när ingenting mera kan hända, då kan man börja dra slutsatser om epoken.

Detta innebär inte att det nu kommer att fixeras en slutgiltig kunskap om Sovjetunionen som kommer att stå sig i alla tider. Tvärtom, tolkningen av epoken kommer att fortsätta att utvecklas av det enkla skälet att historien fortsätter. Eftersom begreppet "historia" egentligen betyder två saker, dels det som kan kallas *realhistoria*, dvs vad som faktiskt har hänt under en viss tid, dels *historieskrivning*, dvs beskrivning, förklaring och tolkning av det som hänt, är det endast realhistorien som avslutas när en epok är över. Historieskrivningen fortsätter, men nu inom ramen för en ny epok. Kampen om historien fortsätter, och som vi sett många exempel på – inte minst i Sovjetunionen – är kampen om det förgångna ett viktigt slagfält i nuet. Historien är därför aldrig död. Den tillhör inte ens det förgångna.

I denna artikel skall jag diskutera några av de problem som funnits i studiet av Sovjetunionen, hur dess upplösning kan ha påverkat vår uppfattning om och förståelse och förklaring av systemets uppgång, utveckling och fall, och slutligen urskilja vad jag uppfattar som några centrala frågeställningar i kommande försök att närma sig området. Ämnet är alltför stort för att uttömmande kunna behandlas i en artikel, men det handlar inte om att säga det sista ordet, snarare om att väcka en ny fråga: På vilket sätt har kommunismens fall påverkat våra försök att förstå och förklara det samhälle som kallades Sovjetunionen?

Minervas uggla

Uttrycket "Minervas uggla lyfter först i skymningen" finns i Hegels rättsfilosofi i samband med en diskussion om filosofins möjligheter och refererar till den romerska gudinnan Minerva. Hon var en krigisk statsgudinna som blev skyddsgudinna för hantverkare, skådespelare, skrivare och lärare och därmed kom att ses som konstens och vishetens gudinna. Eftersom ugglan sedan länge är en symbol för kunskap innehåller uttrycket Minervas uggla en dubbel symbol för vishet (det finns också en uggleart som heter *minervaugglan*).

Uttrycket är, liksom det mesta hos Hegel, dunkelt och kan förstås på olika sätt, men i huvudsak brukar två tolkningar ges. Den första är troligen den vanligaste och uttrycks av Hegelkännaren Charles Taylor:

För Hegel [...] är människan aldrig klar över vad hon för ögonblicket gör, ty den verkande kraften är inte bara människan. Vi är som handlande människor alla engagerade i ett drama som vi egentligen inte förstår. Det är först när vi spelat det till slut som vi förstår vad som hela tiden har pågått. Minervas uggla börjar flyga först när skymningen faller. (Taylor 1986:525).

Här handlar uttrycket om att vi människor egentligen inte förstår vad som pågår, att vi till stor del agerar i mörker när vi handlar. Först när "dramat" är över kan vi inse vad våra handlingar har betytt. Denna tolkning bygger på Hegels begrepp *historiens list* och på att historien enligt honom är en objektiv process där andens bildningsgång är det främsta innehållet. Så länge vi människor inte känner denna andens bildningsgång handlar vi därför omedvetet. Men samtidigt är vi en del av denna bildningsgång, vilket vi först efteråt kan förstå när vi ser resultatet av våra handlingar. Filosofins uppgift blir då att klarlägga denna objektiva bildningsgång så att vi kan handla mera medvetet.

Vid sidan av denna tolkning, som handlar om kunskapens villkor, finns en mer vetenskapspolitisk. Om nu filosofin – eller vetenskapen, ty för Hegel är "vetenskapen andens verklighet och det rike som den bygger åt sig i sitt eget element" (Hegel 1981:18) – endast kan förstå och förklara ett fenomen i efterhand så kan den inte *ingripa* i världen. Den är, i ordets bokstavliga mening, en *efter-tanke* (*Nachdenken*), dvs "ett tänkande efter det att saker har gjorts. Dess område är vad som har hänt, och dess enda ändamål är att klargöra vad som hänt." Därför är filosofins uppgift här "inte att reformera, utan att förstå" (Hook 1968:22f). Denna tolkning brukar, liksom i Hooks bok, kontrasteras mot Marx' uppfattning om förhållandet mellan filosofin och världen. I ljuset av detta blir Marx' 11:e Feuerbachtes ("Filosoferna har hittills bara tolkat världen. Vad det gäller är att förändra den.") lika mycket riktad mot Hegel som mot unghegelianerna.

Lägger man samman dessa tolkningar verkar det som om Hegel menade att vi visserligen är delaktiga i historiens strider, men att vi inte kan ingripa i dem utifrån en fullständig kunskap om vad de egentligen handlar om. Det är först när dramat är över som vi kan reflektera över vad som hänt och över vår roll i händelseförloppet. Så länge epoken finns kvar spelar alla sina roller, och även vetenskapen blir en del av dramat. En verklig objektiv vetenskap är därför möjlig först "efter det att verkligheten fullbordat sin [egen] bildningsprocess och gjort sig färdig" (Hegel 1986:27). Först då är det möjligt att förstå vad fenomenet *var*: Det sanna är det hela. Men det hela är bara väsendet som fullbordar sig själv genom sin utveckling. Om det absoluta skall sägas att det väsentligen är *resultat*, att först vid ändpunkten det är vad det i sanning är . . . (Hegel 1981:16).

Uttrycket "Minervas ugglan lyfter först i skymningen" kan därför handla om att ugglan just *lyfter* i skymningen, och inte om att hon inte alls fanns under dagen eller kunde ingripa. Ugglan lämnar dagen bakom sig, flyger in i en natt, och liksom dagen är en förutsättning för natten är den kunskap som dagen gett en förutsättning för den fortsatta färden. Frågan är hur den kunskap som skapats under dagen framstår i skymningen.

Minervas ugglor har således lyft. Vart hon flyger vet vi inte, men för alla som är intresserade både av saken, dess orsaker och verkningar, dess plats i och betydelse för vår nutidshistoria och av kunskapsutvecklingen om epoken kan det vara värt att följa med i hennes flykt.

Sovjetologin och Sovjetunionens upplösning

Kunskapsproduktionen om Sovjetunionen utvecklades från slutet av 1940-talet till en speciell disciplin, sovjetologi ("läran om Sovjet"),⁶ och som en speciell del inom den – inriktad på den sovjetiska politiska elitens relationer och maktkamp – uppstod den så kallade kremlologin. Bakgrunden till uppkomsten av sovjetologin var det internationella politiska läget efter andra världskriget, då det tidigare allierade Sovjet blev den nya fienden för västmakterna, främst efter Pragkuppen 1948. I ett senare avsnitt kommer betydelsen av det kalla kriget för uppkomsten av sovjetologins olika teorier att tas upp. Innan dess ska en debatt som nu förs bland sovjetologerna själva kort presenteras.

Ett viktigt kännetecken på sovjetologin är enligt många forskare dess oförmåga att förutsäga Sovjetunionens upplösning. Eftersom prediktioner, även om de inte kan vara exakta inom samhällsvetenskapen, allmänt ses som en av vetenskapens uppgifter är det intressant att så få sovjetologer lyckades förutsäga sovjetregimens fall. Under perestrojkan, och speciellt under dess senare del, anade dock flera forskare slutet för Sovjetunionen, och en av de mest kända sovjetologerna, Zbigniew Brzezinski inleder sin bok *The Grand Failure* med orden: "Detta är en bok om kommunismens slutliga kris" (Brzezinski 1990:1).⁷ Även andra forskare diskuterade ett möjligt slut för Sovjetunionen, men de flesta av dessa hade "en sak gemensamt: de var inte sovjetologer" (Rudland 1993:112). Även om detta är något tillspetsat är det ändå riktigt att "de flesta sovjetologerna bedömde situationen på 1980-talet på ett sätt som inte tillät de kommande revolutionära förändringarna. Vad de gjorde var inte mindre utmanande än att vänta sig en revolution. De förväntade sig, för att vara vitsig, precis motsatsen till vad som hände" (Lipset & Bence 1994:175).

Det har trots allt under Sovjetunionens existens förekommit ett flertal profetior om systemets omedelbara eller mera långsiktiga sammanbrott. Dessa profetior började direkt efter bolsjevikernas maktövertagande 1917 och har fortsatt i vågor. De har varit mest förekommande i samband med ledarskiften, och efter både Lenins och Stalins död förekom det främst i massmedia förutsägelser om systemets snara sönderfall. Efter Chrusjtjovs fall skrevs flera böcker och artiklar som återigen var inne på samma tema, bl a av den franske sovjetkännaren Michel Garder, som i *L'Agonie du régime en Russie soviétique* menade att avsättandet av Chrusjtjov i okto-

ber 1964 ”markerade början på den marxist-leninistiska regimens döds-kamp i Ryssland”:

Att regimen är dömd att försvinna är uppenbart, den enda frågan är hur lång dödskampen kommer att bli och när den kommer att försvinna . . . Den styrande partiapparaten kan inte lösa de problem den konfronteras med, och den är ohjälpligt fast i den interna partikampen . . . Enligt min mening är det osannolikt att den marxist-leninistiska regimens döds-kamp kommer att vara längre än 1970 . . . och logiskt kommer denna revolution, vare sig den är fredlig eller våldsam, att resultera i ett teknokratiskt, socialistiskt och relativt liberalt samhälle. (cit i Leonhard 1966:39ff).

Inför 50-årsjubileet 1967 av Oktoberrevolutionen fördes i tidskriften *Problems av Communism* en debatt under rubriken ”Vart går Ryssland”.⁸ Ett tjugotal ledande sovjetologer deltog, och i några inlägg kommer författarna in på frågan om ett eventuellt sönderfall av Sovjetstaten. De flesta deltagare i debatten målar upp en bild av Sovjet som ett stagnerande samhälle, där de nya ledarna Brezjnev och Kosygin framstår som grå tjänstemän, utan intresse för ideologi eller utopiska visioner. Gentemot denna ”medelmåttans tyranni” ställs kraven från ett modernt industrisamhälle, och det är i gapet mellan ”the clerk regime” och den redan uppnådda moderniseringen som hoten om upplösningen tydligast finns. Den kände gulagforskaren Robert Conquest ansåg t ex att Sovjet kunde betraktas som

ett samhälle där det politiska systemet är radikalt och farligt olämpligt för dess sociala och ekonomiska dynamik. Detta är en formel för förändringar – förändringar som kan bli hastiga och katastrofala, även om det inte nödvändigt blir så [. . .] Det finns flera varierande möjligheter, och resultatet beror på historiska tillfälligheter. (Conquest, i Brzezinski 1969:72).

En annan författare menar att ”Det finns naturligtvis inga garantier för att framtida partiledare kommer att reagera på de förändrade sociala aspirationerna i ett allt mer industrialiserat och professionaliserat samhälle, eller att de kommer att förhålla sig kreativt till den variation av intressen som förändringarna framfött. De kan välja att ignorera dem. Skulle de göra detta sår de den säd som kommer att leda till deras eget fall.” (Fainson, i a a, s 134), och ytterligare en annan gör denna prognos:

Vad jag betraktar som mest troligt de närmaste tio eller femton åren är att en grupp av icke-konforma ledare [. . .] kommer till makten i Sovjetunionen genom SUKP:s centralkommitté, att de kommer att lyckas med detta med stöd från bönderna, ungdomen och intelligentsian men med opposition från byråkratin, att armén kommer att förhålla sig neutral, och att de nya ledarna kommer att initiera radikala institutionella förändringar både inom ekonomin (speciellt i jordbruket) och i det politiska systemet. (Bandyopadhyaya, i a a, s 95).

Denna debatt handlade främst om hurvida Sovjetsystemet kunde och skulle reformeras *eller* om det skulle upplösas. Reformers ställdes således mot revolution (dvs upplösning). Det paradoxala med denna debatt – men i revolutionära förändringar så vanliga förhållandet – blev att det var när

”den framtide partiledaren” (Gorbatjov) just reagerade på ”aspirationerna i ett allt mer industrialiserat och professionaliserat samhälle” och började att genomföra de reformer många talade om i debatten som sammanbrottet kom.

En annan som inte var sovjetolog och som tidigt var inne på temat Sovjetunionens upplösning – och som nu i efterhand därför fått en viss berömmelse – var den ryska dissidenten Andrej Amalrik. Han skrev i slutet av 1960-talet ned sina tankar och publicerade dem i väst 1970. Amalrik, som var bosatt i Moskva, trakasserades av myndigheterna och tillbringade ett år i Sibirien, beskriver även han den åldrande sovjetregimen på väg in i stagnation:

Regimen befinner sig inte i anfall, utan på defensiven. Dess motto är: ”Rör oss inte, så rör vi inte er”. Dess mål: Låt allt vara som det är . . . På frågan om hur länge regimen kan överleva kan flera intressanta historiska paralleller citeras. För närvarande existerar troligen åter åtminstone några av de villkor som ledde till den första och den andra ryska revolutionen: Ett kaststyrt och orörligt samhälle, ett rigitt regeringssystem som står i vägen för behovet av ekonomisk utveckling, allmän byråkratisering och förekomsten av en privilegierad byråkratklass och nationell förbättring i en multinationell stat, där vissa nationer har en privilegierad ställning. (Almarik 1970:23, 43).

Trots detta tror Almarik inte på möjligheten av en revolution inifrån, därför att ingen av huvudklasserna i Sovjet önskar det. Fabriks- och jordbruksarbetarna har kvar det gamla psyket och uppfattar fortfarande ”någon annans framgång som mera smärtsam än deras eget misslyckande” (s 35), medelklassen, som främst består av funktionärer i partiet och regeringsadministration betraktar ” regimen som ett mindre ont än att ändra den” (s 21), och överklassen som suger ut landet har inget som helst intresse av att ändra på något. Det lilla skikt dissidenter som Almarik själv tillhör har visserligen utmanat regimen, men den demokratiska rörelsen kan inte få något större stöd bland befolkningen. I stället vänder sig Almarik till det klassiska sättet att inleda en revolution: genom nederlag i krig. Denna gång är det ett krig mellan Sovjet och Kina som ska sätta igång förändringen och leda till regimens fall. Som en intressant detalj kan nämnas att Almarik förutsäger det närmande mellan USA och Kina som kom efter president Nixons resa till Peking 1972.

Almariks beskrivning av Sovjetunionen i slutet av 1960-talet har flera träffande poänger, men med det tänkta kriget mot Kina får hans bok apokalyptiska dimensioner, så typiskt för ryskt tänkande. En annan förutsägelse om Sovjetregimens fall, som också utgår från geopolitiska förhållanden, gör Randall Collins i en bok från 1986. Här är det inte främst den kommunistiska regimen i Sovjetunionen som är det intressanta, utan den betraktas som en fortsättning på det ryska imperiet. Ty, menar Collins, ”ur geopolitisk synvinkel är det en fullständig kontinuitet mellan Moskva och Tsarrysland och Sovjetrysland” (Collins 1986:186).

Utan att i detalj gå in på Collins argument, som bygger på en av honom tidigare presenterad geopolitisk teori, kan sägas att han i första hand förstår Sovjetunionen som en geopolitisk enhet, och mindre som en ideologisk. Liksom tidigare transnationella ideologiska enheter – som den katolska kyrkan – framkallar kommunismens avvikare inom den internationella rörelsen, och som konflikten mellan Sovjet och Kina visar är geopolitiska faktorer viktigare än ideologisk samhörighet. Därför är det inte i första hand Sovjetunionens upplösning Collins analyserar, utan det ryska imperiets. Denna upplösning kunde, enligt honom, ske snart:

Den förutsagda tillbakagången för rysk makt kan inte fastställas till ett speciellt år. Det verkar emellertid som om det ryska imperiet redan har nått sin gräns efter fem hundra års expansion och nu kommit in i en period av långsiktig nedgång. Speciella kombinationer av händelser kan till och med medföra hastiga förluster av territoriell makt inom de nästa trettio åren, och möjligheten för en omfattande nedgång är väldigt hög under det tjugoförsta århundrandet. (a a, s 188–89).

Collins förutsägelser från 1986⁹ handlar mindre om Sovjetunionens upplösning, även om detta är ett led i processen, och mer om den nu så omdiskuterade eventuella upplösningen även av den ryska stat som uppstod efter Sovjetunionens upplösning och som började byggas i Moskva på 1400-talet. Denna diskussion har i Ryssland temat "hur långt tillbaka i historien ska vi gå?". Nederlaget i Afganistankriget innebar ur detta perspektiv en vändpunkt i Moskvaimperiets utveckling. Det Moskva-ryska-sovjetiska imperiet misslyckades i Afganistan för första gången att utvidga sitt inflytande. Strax efteråt förlorade Moskva de östeuropeiska randstater som erövrats *efter* andra världskriget, därefter de baltiska staterna man erövrat *under* kriget, sedan de områden som införlivats i det ryska imperiet från Peter den store och framåt. Slutligen riskerar nu Moskva att själva den ryska federationen upplöses. Detta skulle innebära, som Collins är inne på, en geopolitisk återgång till tiden före Ivan III, då det ryska territoriet bestod av en mängd skilda småstater, var och en med en regional ledare ("prins") vid makten. Eftersom detta är en process som just nu pågår i den ryska federationen är denna historiska parallell relativt lätt att se.

Uppfattningen att Sovjetunionen i första hand skall betraktas som en fas av Rysslands historia och mindre som något kvalitativt och revolutionärt nytt, skilt från det tidigare Ryssland, innebär att man tonar ner revolutionens och den socialistiska ideologins betydelse för en förståelse av Sovjetunionen. Att den officiella sovjetiska självförståelsen motsatte sig detta synsätt är inte konstigt. Den nya regimen byggde ju hela sin legitimitet på "brottet med det tsaristiska och borgerliga förflutna" i och efter revolutionen 1917. Men även en majoritet bland sovjetologerna betraktade Sovjetunionen som något kvalitativt annorlunda är det tidigare Ryssland.

För att förstå hur detta synsätt kom att bli så dominerande måste man se hur sovjetologin byggdes upp.¹⁰

Sovjetologin och det kalla kriget

Även om sovjetologin av naturliga skäl är en sen företeelse i historien har det givetvis tidigare skapats kunskap om Ryssland i väst. Fram till slutet av 1800-talet bestod dock denna kunskap främst av reseskildringar och journalistiska reportage, och de första tidskrifter som på ett mera vetenskapligt sätt sökte sprida kunskap om Ryssland startades först strax före första världskriget. Efter revolutionen 1917 var det främst tyska forskare som intresserade sig för Östeuropa, bl a beroende på att Tyskland var det land som tidigast utvecklade kontakter med det nya Sovjetunionen. Efter Hitlers maktövertagande 1933 ändrades detta då all forskning om de slaviska länderna skulle bygga på nazismens rasläror. För de flesta andra i väst var landet stängt, hade låg status (förutom bland radikala journalister och socialister, som betraktade Sovjet som ett "socialistiskt experiment") och små resurser avsattes för ett mera grundläggande studium av landets utveckling. Det var den världspolitiska utvecklingen som kom att ändra på detta:

Mot slutet av 1930-talet, i samband med att Sovjetunionen allt mer blev indragen i världspolitiken, ökade snabbt efterfrågan i väst på information om ryska förhållanden, men universiteten och andra akademiska institut var helt oförmögna att möta den. Som en konsekvens kom den information som var tillgänglig till största delen från kommunister eller exkommunister eller från journalister som hade varit stationerade i Moskva. Några av dessa män och kvinnor skrev utmärkta böcker, men deras arbeten kunde inte ersätta systematiska studier, speciellt inte av mera tekniska aspekter av Sovjets utveckling. Andra världskriget kom att medföra en avgörande förändring i detta avseende. Det har sagts att krig medför [...] en kraftfull impuls till upptäckter och tekniska framsteg. Detta hände definitivt inom området för Sovjet- och Östeuropastudier, ty hundratals experter behövdes nu, och eftersom bara några få fanns måste de produceras så snabbt och ändamålsenligt som möjligt. (Laquer 1965:8f).

I USA grundades 1946 *The Russian Institute of Columbia University* och 1948 skapades ett center för Rysslandsstudier vid Harvard University. De följande åren byggdes en mängd forskningsavdelningar inriktade på Sovjet och Östeuropa upp vid andra universitet, främst med pengar från Rockefeller eller Ford Foundations och Carnegie Corporation. Också det amerikanska utrikes- och försvarsdepartementet, CIA och Pentagon bidrog med resurser och hade även egna utbildnings- och forskningsprogram. Trots att en ökad satsning på forskning om Sovjet förekom även i andra västländer (Frank, Kerblay och Hacker 1965) var det i USA som huvuddelen av sovjetologin växte fram. Mängder av mer eller mindre specialiserade forskningsprogram utvecklades, antalet doktorsavhandlingar inom området ökade lavinartat,¹¹ och fram till början av 60-talet var sovjetolo-

gin en bra investering för den student som ville nå framgång, både i studierna och efteråt. Den amerikanska administrationen anställde allt fler sovjetkännare, CIA rekryterade också många,¹² men plötsligt mot slutet av 60-talet hamnade området i en kris.

Orsaken till krisen inom sovjetologin är omdiskuterad. Många pekar på det faktum att de ekonomiska anslagen minskade under 60-talet, men den viktigaste orsaken finns troligen i utvecklingen i Sovjet efter Stalins död 1953 och det intellektuella och kulturella töväder som följde efter Chrusjtjovs maktövertagande. Den första generationen sovjetologer hade utbildats i direkt anslutning till det kalla krigets uppkomst och i McCarthyand, och de flesta kom att betrakta Sovjet som "fienden det gällde att förstå för att besegra". Detta präglade den tidiga sovjetologin och "få akademiska områden har varit så intimt relaterade till amerikanskt politiskt och intellektuellt liv som sovjetstudierna" (Cohen 1985:8). Sovjetunionen betraktades som "ett politiskt problem", och sovjetologin fick till uppgift att, förutom att samla material och genomföra analyser, presentera en motbild till Sovjets egen presentation av sig själv. Detta medförde att en stor del av sovjetologin, i likhet med vetenskapen i Sovjet, fick en ideologisk funktion, och om en sovjetkännare inte "kan diskutera någon aspekt av den sovjetiska scenen utan att mumla 'totalitarism' eller 'stalinism', skiljer denne sig då verkligen från en sovjetisk student som studerar förhållanden i väst och som, oberoende vad han skriver om, måste ge de bibliska referenserna till 'monopolkapitalism' eller Wall Street." (Ulam 1965:16).

Detta innebär inte att all forskning som producerades under 1950-talet enbart var ideologi. Men själva den grundläggande modellen för förståelsen av Sovjetunionen utvecklades som en konsekvens av det kalla kriget och motsättningen mellan Sovjet och "den fria världen". Studierna skulle visa att Sovjetunionen var ett totalitärt samhälle som stod i motsättning till demokrati och frihet. Även om en mängd enskilda värdefulla böcker och forskningsrapporter publicerades under dessa år var det viktigt att forskningen byggde på den ideologiska skillnaden mellan kommunismen och västvärlden:

Avsikten med anti-kommunismen var således att vederlägga varje historisk eller samtida aspekt av sovjetideologin eller dess propaganda – alla dessa vansinniga påhitt och lögnar som utgjorde det officiella Sovjets självbild, från segern för social rättvisa och Stalins genialitet sedan 1917 till den sovjetiska demokratins blomstring och dess fredsskapande roll i världen. (Cohen 1985:14).

De flesta sovjetologer spred inte öppet en direkt anti-sovjetisk ideologisk propaganda. Det skedde snarare genom att de grundläggande förutsättningarna för studierna var givna och inte kunde ifrågasättas. Men det förekom flera fall där "ideologiskt opålitliga" sovjetforskare undersöktes även efter McCartyfebern lagt sig (McCarty själv bidrog till att minst 600

professorer och lärare avskedades för ”anti-amerikansk verksamhet”), och alla bidragsgivare till den regeringsstödda tidskriften *Problems of Communism* måste i hemlighet bli ”säkerhetsgodkända” före publicering (a a, s 17–18). På grund av att många intellektuella under 30-talet visat sympatier för Sovjetregimen kände många sovjetologer att ”de hade ett skelett i garderoben” (Ulam 1965:15), och för att inte bli anklagade för sympati med fienden i det kalla krig som rådde i mitten av 50-talet höll sig majoriteten av forskarna inom de ideologiska ramarna.

På 60-talet skedde inom sovjetologin en liknande omsvängning som inom samhällsvetenskapen i övrigt. Bakgrunden var delvis det allmänt förändrade ideologiska klimatet, som bl a ledde fram till motståndet mot USA:s krig i Vietnam, men för sovjetologin fanns även en mera direkt och delvis personlig bakgrund. Under Chrusjtjov hade ett vetenskapligt utbytesprogram mellan Sovjet och USA inletts, och många av den andra generationens sovjetologer som kom fram på 60- och 70-talet hade varit i Sovjet för sin forskning, vilket påverkade deras bild av ”fienden”:

Med etablerandet av akademiskt kursutbyte på 60-talet kunde amerikanska professorer och (vilket var ännu viktigare) forskarstuderande tillbringa relativt långa perioder i Sovjetunionen. De träffade vanliga sovjetmedborgare och förstod deras liv på sätt som utlänningar hade haft mycket svårt att göra i årtionden. Impressionistiska vittnesbönder medförde, även om två år i Sovjetunionen vanligtvis hade en ödeläggande effekt på vänstersympatisörers pro-sovjetiska uppfattningar, att totalitarismmodellen undergrävdes. Staten inkräktade visserligen [i ryssarnas liv], men gapet mellan detta inkräktande och mardrömsvisionen i 1984 var uppenbart stor och minskade inte. Staten hade inte bara misslyckats med att eliminera ”privatlivet”. Även sovjetmedborgarnas gästfrihet och det stora värde som dessa satte på vänskap imponerade ofta på amerikanerna, och fick dem ibland att undra om det inte var de själva som tillhörde det folk som hade atomiserats. (Gleason 1984:153).

Liksom inom andra samhällsvetenskapliga områden kritiserades den äldre generationen för ”konservativa teorier” och ”ideologisk enögdhet”. Inom sovjetologin kom denna debatt främst att handla om det paradigm som varit förhärskande från dess begynnelse. Detta paradigm kallades ”totalitarismmodellen” och det var denna modell som utmanarna, som själva kallade sig ”revisionister”, opponerade sig mot. Sedan dess har sovjetologin varit delad mellan ”totalitarister” och ”revisionister”.

Totalitarism och revisionism

Begreppen ”totalitär stat” och ”totalitarism” kommer ursprungligen från Italien där både fascister och antifascister använde uttrycket för att karaktärisera Mussolinis stat. Begreppet fick därför från början både en positiv och en negativ innebörd. I Hitlers Tyskland slog begreppet aldrig igenom, bl a därför att Hitler inte ville stå i ideologisk tacksamhetsskuld till Mus-

solini. Språkbruket spred sig sedan till Sovjetunionen, främst efter Hitler-Tysklands angrepp i juni 1941, och kom även där att beteckna de fascistiska staterna (Schapiro 1972:13f).

Även i den engelskspråkiga världen refererade uttrycket först till fascistiska stater, men efter andra världskriget började det allt mer användas även om Sovjetunionen. Speciellt då det kalla kriget inletts förekom både i media och inom forskningen allt tydligare referenser till "den röda fascismen", och president Truman uttryckte en vanlig åsikt när han på en presskonferens 1950 hävdade att "det är ingen skillnad mellan det totalitära Ryssland och Hitlers regim . . . De är fullständigt lika. De är polisregimer – polisstatsregimer" (cit i Adler & Paterson 1970:1054).

Detta likställande av Sovjetunionen med fascistiska stater medförde att även ledarna Hitler och Stalin uppfattades på samma sätt,¹³ som ett livsfarligt hot mot "den fria världen". Speciellt efter det att beslagtagna papper i Tyskland om Molotov-Ribbentropakten publicerats i USA i januari 1948 grundlades föreställningen om Sovjet som ett nytt Hitlertyskland, och USA:s position i det kommande kalla kriget; att alltid möta Sovjet utifrån en styrkeposition, statsfästes. Eftersom denna inställning kom att bli bestående under i stort ett hela den resterande fasen av Sovjets existens kan betydelsen av att jämställa Sovjetstaten med Hitlers och Mussolinis regimer knappast överdrivas. Erfarenheterna från 30-talet, då eftergiftspolitiken mot Hitler hade lett till det ditintills mest fruktansvärda krigshistorien skådat ledde till slutsatsen att varje eftergift och försök att förstå Sovjet på dess egna villkor obönhörligen skulle leda till ett tredje, och p g a atombomben, ännu värre världskrig. Totalitarismmodellen handlar därför inte bara om för väst främmande samhällen, den sammanfattar också ett skede av vår egen historia.

Det dröjde inte länge förrän begreppet mera systematiskt började användas av forskare. 1951 publicerade Hannah Arendt sin klassiska *The Origin of Totalitarianism*, som behandlar nazismen mer än Sovjetunionen. Hon analyserar också utvecklingen fram till de totalitära staterna – speciellt den totalitära *rörelsen* och dess attraktion på de grupper bland befolkningen som tidigare inte deltagit i det politiska livet – mer än vad som senare blev vanligt. Även om hon ser olikheter mellan Hitlertyskland och Stalinryssland menar hon att det "är ingen större skillnad om totalitära rörelser antar nazismens eller bolsjevismens mönster, om de organiserar massorna i namn av ras eller klass, låtsas följa livets och naturens lagar eller dialektikens och ekonomins lagar." (Arendt 1967:313).

Arendts totalitarismuppfattning kom att bli mönsterbildande inom sovjetologin, och den framställs bra i ett stycke från hennes bok:

I de föregående kapitlen har vi upprepade gånger tryckt på att medlen för total dominans inte bara är mer drastiska, utan också att totalitarismen i grunden skiljer sig från andra former av politiskt förtryck såsom despotism, tyranni och diktatur som är kända av oss. Var-

helst den kom till makten utvecklade totalitarismen helt nya politiska institutioner och förstörde landets alla sociala, legala och politiska traditioner. Det spelar ingen roll vilken specifik nationell tradition eller vilken speciell andlig källa dess ideologi hade. Totalitära regeringar omvandlade alltid klasser till massor, utrotade partisystemet, inte genom ett enpartisystem utan genom en massrörelse, flyttade maktcentrum från armén till polisen och etablerade en utrikespolitik som öppet var inriktat på världsherravälde. Nutida totalitära regimer har utvecklats från ett enpartisystem, och när de blev sant totalitära började de att operera enligt ett värdesystem som så radikalt skiljer sig från alla andra att inga av våra traditionella legala, moraliska eller vardagliga kategorier längre kan hjälpa oss att förstå, bedöma eller förutsäga deras handlingsriktning. (a a, s 460).

Efter en konferens om totalitarismen i USA 1953, med deltagande av ett fyrtiotal kända sovjetologer publicerades en bok (Friedrich 1953). Denna bok reviderades tre år senare till en annan bok där totalitarismmodellens "paradigm" framställs. Här abstraherades analysen och två viktiga drag i totalitära stater, både tagna från Arendt, fastställdes: Dels är totalitarismen "en historiskt unik form av politisk regim", och dels är "fascistiska och kommunistiska totalitära diktaturer i grunden lika". De grundläggande drag som var gemensamma för de fascistiska och kommunistiska staterna var följande:

- 1) En officiell ideologi, som består av en officiell doktrin som täcker alla viktiga aspekter av människans existens till vilken var och en som lever i detta samhälle måste ansluta sig, åtminstone passivt. Denna ideologi karaktäriseras av att den fokuserar och strävar mot ett perfekt slutligt stadium av mänskligheten, den innehåller chiliastiska anspråk, som baserar sig på en radikal förnekelse av det existerande samhället och erövrandet av världen för ett nytt.
- 2) Ett enskilt massparti, vanligtvis lett av en man, "diktatorn", och som utgörs av en relativt liten andel av den totala befolkningen (högst 10 procent), varav en hård kärna av dem är passionerat och utan att ifrågasätta hängivna ideologin och beredda att på alla sätt bidra till dess allmänna acceptering. Detta parti är hierarkiskt och oligarkiskt organiserat, och vanligtvis antingen överordnat eller helt sammanvävt med regeringsbyråkratien.
- 3) Ett system av terroristisk poliskontroll, som stödjer men också övervakar partiet åt dess ledare. Poliskontrollen karaktäriseras av att den inte bara är riktad mot utpekade "fiender" till regimen, utan även mot godtyckligt utvalda klasser bland befolkningen. Den hemliga polisens terror utnyttjar systematiskt modern vetenskap, speciellt modern psykologi.
- 4) Partiet och dess tjänande kader har ett tekniskt betingat och i stort sett fullständigt monopol på alla moderna masskommunikationsmedel, såsom press, radio och filmer.
- 5) I samma händer ligger ett på samma sätt tekniskt betingat nästan fullständigt monopol på kontrollen av de väpnade styrkorna.
- 6) En central kontroll och styrning av hela ekonomin genom en byråkratisk samordning av dess tidigare oberoende korporativa enheter, vilka vanligtvis inkluderar de flesta andra föreningar och grupper. (Friedrich & Brzezinski 1956:5, 9–10).

Detta kom att bli den grundläggande modellen för sovjetologin i stort sett fram till Sovjetunionens upplösning 1991, även om en hel del diskussioner om olika detaljer har förekommit. Speciellt efter Chrusjtjovs försök till avstalinisering och Brezjnevs senare maktövertagande kom modellen att ifrågasättas, och många ville införa ett nytt begrepp, "auktoritärt samhälle", för att beteckna det post-stalinistiska Sovjet. Skillnaden mellan ett

totalitärt och ett auktoritärt samhälle är främst graden av kontroll som staten har över medborgarna. I ett totalitärt samhälle har staten, som ordet uttrycker, "en total kontroll" även långt in i människornas privatliv och tänkande.¹⁴ I ett auktoritärt samhälle kontrollerar staten de grundläggande förutsättningarna för befolkningens liv, men lämnar utrymme för åtminstone ett rudimentärt privatliv. Stalins samhälle var enligt detta synsätt "totalitärt", medan Chrusjtjovs och Brezjnevs samhälle var "auktoritärt".

Totalitarismmodellen var inte bara en modell för att analysera det sovjetiska samhället, den skapade också en referensram för att förstå Sovjetunionens historia. Denna historieskrivning koncentrerar sig på den politiska nivån och kommunistpartiets utveckling, för enligt totalitarismmodellen hade staten (partiet) underordnat hela samhället under sig. Därför handlar Sovjetunionens utveckling till största delen om hur kommunistpartiet, med ett marxskt begrepp, "subsumerar" samhället. En mot modellen kritisk forskare sammanfattar "totalitaristernas" uppfattning om Sovjets historia:

I oktober 1917 tillskansade sig bolsjevikerna (kommunisterna) – ett litet, icke representativt och embryonalt totalitärt parti – makten och förrådde således den ryska revolutionen. Från detta ögonblick var [...] den sovjetiska historien bestämd av det kommunistiska partiets totalitära politiska dynamik, personifierat av dess ursprungliga ledare, Lenin – monopolitisk politik, hänsynslös taktik, ideologisk ortodoxi, programmatisk dogmatism, disciplinerat ledarskap och centraliserad byråkratisk organisation. Efter att snabbt ha monopoliserat den nya sovjetregeringen och skapat en rudimentär partistat segrade kommunisterna i det ryska inbördeskriget 1918–21 genom sin disciplin, organisation och hänsynslöshet. Utmattad och stående inför nödvändigheten att lösa problemet med efterträdare till Lenin gjorde partiet en taktisk rerätt udner 1920-talet från sin totalitära samhällsmodell genom att temporärt anta den något mindre auktoritära politik som kallas den Nya Ekonomiska Politiken (NEP). Men 1928–29, när partiets interna problem hade lösts av Stalin, och drivet av ideologisk fanatism återupptogs det totalitära angreppet på samhället. Processen kulminerade logiskt och oundvikligt på 1930-talet, då kollektiviseringen och tvångsindustrialiseringen genomfördes, genom att partiet skapade ett totalitärt samhälle genom massterror och utvidgade byråkratiska kontrollstrukturer. En total partistat uppstod, autonoma sociala institutioner och processer, ja själva gränsen mellan stat och samhälle, förstördes. Den fullt utvecklade totalitarismen dämpades något under kriget med Tyskland 1941–45, men sedan återuppstod den, en monolitisk, ideologisk, terroristisk partistat, under ledning av Stalin, omnipotent härskande över ett passivt, fruset samhälle av atomiserade nya medborgare. (Cohen 1985:5f).

Det viktiga i ovanstående modell är inte den djupt pessimistiska bilden av det sovjetiska samhället som "passivt, fruset och med atomiserade medborgare" – en bild som åtminstone delvis har sitt berättigande – utan en vetenskapsteoretisk aspekt. Enligt modellen var Sovjets utveckling bestämd i det ögonblick bolsjevikerna tog makten. Orsaken till denna determinism, som inte finns i analyser av mera "öppna" samhällen, ligger i att den politiskt-ideologiska nivån ses som determinerande för den fortsatta utvecklingen. Vare sig man ser Lenin och bolsjevikerna som övertygade

revolutionära socialister (och därmed ger den socialistiska ideologin "skulden" för vad som senare hände eller uppfattar dem som "hänsynslösa, skrupelfria och maktgalna människor" (och därmed gör ledarna mer personligt ansvariga) ligger enligt modellen nyckeln till Sovjets senare utveckling i bolsjevikernas ideologi, organisation och hänsynslöshet. Själva maktövertagande blir därmed den avgörande faktorn för den vidare historien. Som ett av standardverken, först utgivet 1953 och 10 år senare i en reviderad upplaga, sammanfattar det på ett nästan hegelianskt sätt: "Ur ett totalitärt embryo skulle komma att växa en fullt utvecklad totalitarism" (Fainsod 1963:59).

Det var främst mot dessa punkter – koncentrationen på en politiskt-ideologisk nivå och en därmed sammanhängande stark determinism – som de som kom att kallas "revisionister" opponerade sig runt 1970. Gentemot totalitaristernas bild av ett statiskt sovjetsamhälle som var "överdeterminiserat" av ideologin, menade kritikerna att även Sovjet måste studeras som ett samhälle som innehöll konflikter, förändring och olika utvecklingsmöjligheter. Sovjetologerna kännetecknades enligt kritikerna av att deras "oproportionerliga intresse för politiska frågor och en motsvarande negligering av sociala och kulturella tendenser" hade lett dem till att "förneka den faktiska eller latent spridningen, variationen, förändringar och val" i den sovjetiska historien (Dallin 1973:567, 576).

Kritikerna ifrågasatte därmed själva grunden i totalitarismmodellen: Sovjetunionens unika ställning och ledarens totala makt. Istället för att koncentrera sig på regimen och dess ledares mer eller mindre dunkla agerande – något som var kremlologins uppgift – menade revisionisterna att sovjetologin måste öppna sig mot ett mera "normalt" samhällsvetenskapligt studium av Sovjetunionen. En forskare hävdade t ex att man liksom i andra länder kunde analysera den politiska striden i Sovjet i termer av "konservativa och reformister" (Cohen 1979). Här handlade det inte enbart om det politiska elitskiktet, utan lika mycket om att dessa krafter, i likhet med i andra samhällen, fanns på olika nivåer både inom staten, partiet och bland befolkningen.

Under de följande åren publicerades en mängd studier som försökte förändra perspektivet på den ryska revolutionen och det sovjetiska samhället. I motsats till "totalitaristerna" utvecklade "revisionisterna" aldrig någon enhetlig modell om den ryska revolutionen eller det sovjetiska samhället. Snarare kännetecknas de av mångfald i angreppssätt och metoder och de kallas av den anledningen också "pluralister". Det är därför svårt att sammanfatta bidragen, men till skillnad från totalitaristernas inriktning på politik och ideologi finns hos revisionisterna en tydlig inriktning på vardagsliv, socialhistoria och kultur. De har ofta "analyserat revolutionen underifrån, forskat om världen under politiken på hög nivå, utvecklingen på fabriken, i byn, barackerna och skyttegravarna." Här har de

använt en mängd olika källor som ”privat korrespondens och brev till pressen, samtida rapporter i storstads- och den lokala pressen, och den myriad av publikationer som växte fram efter februarirevolutionen, memoarer och officiella rapporter, konferensprotokoll och avskrifter av de otaliga resolutioner som antogs i gräsrotsmöten i byarna, på fabrikerna, i soldatkommittéerna och i de lokala sovjeterna.” Med detta försökte de studera ”vanliga människors betydelse för den politiska utvecklingen” istället för både den etablerade sovjetologins och den officiella sovjetiska historieskrivningens inriktning på ledande politikernas handlande och betydelse (Action 1990:45f).

Men även perspektivet på Sovjetunionens utveckling och politiska system förändrades. Istället för att enbart se en totalitärt styrd politisk utveckling uppfattar revisionisterna den sovjetiska politiken som ”en komplex process som innefattade konkurrerande fraktioner, intressegrupper, byråkratiska nätverk och eliter” (Cohen 1985:30). Sheila Fitzpatrick, en av de främsta revisionisterna, har i flera böcker (1970, 1978a, 1979a, 1992) studerat det ryska proletariats bidrag till den kulturella utvecklingen, något som står i motsats till den traditionella synen att ”totalitarism bäst förstås som en kulturell form som är nödvändig för ett modernt tyranni” (Goldfarb 1991:4). Hon har även analyserat uppkomsten av en ny bonde- och arbetarbaserad intellektuell elit i Stalins ”revolution ovanifrån” 1929–38 (1979b), likaväl som förändringen av sexuella attityder och sexuellt beteende under Sovjets första decennier (1978b).

Fitzpatrick får här representera den mängd av, i förhållande till totalitarismmodellen, alternativ forskning som publicerats de senaste tjugofem åren, både av dem som själva kallar sig revisionister och av forskare som inte vill etiketteras. Hundratals andra kunde ha nämnts,¹⁵ speciellt om man tar med alla dem som menade att Sovjetunionen hade förändrats efter Stalins död och att landet därför inte längre kunde analyseras med hjälp av totalitarismmodellen. Istället blev det vanligt att studera utvecklingen utifrån ett ”moderniseringsparadigm”, som bl a tyckte sig se en allt mer ”institutionaliserad pluralism” i det sovjetiska samhället. Enligt en forskare ”svängde sovjetstudierna i väst från totalitarismmodellen till intressegruppmodellen” (Ticktin 1992:6). Många sovjetologer fortsatte dock att hävda att Sovjet var ett ”ondskans imperium” vars mål var världsherravälde. Speciellt under 70-talet avspeglade denna debatt de politiska skiljelinjer som fanns i väst, även om det var få vänstersympatisörer som helhjärtat stödde Sovjetunionen. Frågan var i stället om Sovjet verkligen var så olik andra länder och om systemet skulle kunna reformeras. Detta förnekades inte bara av ”totalitaristerna”, utan även av flera reformanhängare och dissidenter i Östeuropa. Speciellt efter invasionen i Tjeckoslovakien 1968 började paradoxalt nog många av dem använda en variant av totalitarismmodellen just när den utsattes för stark kritik i väst:

I dissidenternas version av modellen var statens totala dominans inskränkt till storskaliga, formellt organiserade politiska och ekonomiska aktiviteter. Det mellanliggande utrymmet mellan dessa och privatlivet i familjen och personliga nätverk var emellertid öppet för kollektivt handlande och även för kollektiva skapelser av mer varaktigt slag, mer eller mindre oberoende av totalitär kontroll. Den officiella ideologin presenterades som ett system av ritualiserade formler och absurda lögnar som människor var tvingade att låtsas tro på, men ingen tog på allvar i verkligheten. (Lipset & Bence 1994: 192).

Reaktionerna från totalitarismskolan ”mot den revisionistiska utmaningen var olika, alltifrån anpassning till envist motstånd” (Cohen 1985:31). Anfall och försvar fortsatte hela 1970- och 80-talen, och under den snabba utvecklingen under Gorbatsjov som ledde till Sovjetunionens upplösning intensifierades debatten än mer eftersom Gorbatsjov verkade genomföra just de förändringar som revisionister ansåg inte bara möjliga utan också sannolika. Men ju längre utvecklingen gick och ett möjligt sammanbrott blev allt tydligare återtog totalitaristerna initiativet. Enligt dem kunde ju Sovjetunionen inte reformeras, bara behålla sina totalitära drag eller gå under. Själva upplösningen kan därför ses som en seger för totalitaristerna, och antalet böcker och artiklar som kritiserar dem har hastigt avtagit efter 1991. I stället för alla de som tidigare kritiserade och skrev ”gravtal” för totalitarismmodellen ges det nu ut litteratur som kritiserar ”revisionisternas” naivitet och politiska enögdhet. Ett bra exempel på detta är den kritiska vidräkning med hela revisionismtänkandet som en av de främsta sovjetologerna, historikern Richard Pipes (som var säkerhetspolitisk rådgivare åt president Reagan i Östeuropafrågor), gör. Han tar i en artikel upp revisionismens uppkomst och fall, vilket han kopplar till upplösningen av Sovjetunionen själv och kommenterar slutligen även skolans vetenskapliga nivå:

På 1970- och 80-talen tog självutnämnda ”revisionister” inom sovjetisk historia över många av de ledande universitetsprofessorerna i USA, England och Tyskland, och med beskyddarmetoder mera lämpade för politik än på lärdomsinstitutioner tvingade de på studenterna och professionella organisationer sina åsikter. Konsekvensen har blivit en förlöjande form av ”politisk korrekthet” i skrivande och i undervisningen om 1900-talets ryska historia . . . I praktiken ligger den ”revisionistiska” uppfattningen om den sovjetiska statens ursprung nära den som stöddes av det nu upplösta kommunistiska etablissemanget . . . [som] följde Brezjnevs maktövertagande 1964 då sovjetiska forskare uppmanades att mera uppmärksamma ”massornas”, speciellt industriarbetarnas, historiska roll . . . De motiv som sporrade revisionisterna var inte så mycket intellektuell nyfikenhet som politiska mål, ett intensivt hat mot antikommunismen och den så kallade kalla kriget-politiken . . . I revisionisternas antiken finner man sällan något som avviker från rättesnöret eller plötsliga blixtrar av inspiration som förvånar läsaren. De staplar fakta på fakta, statistik på statistik, allt stöttat av en tung apparat av lärda referenser, men de saknar den grundläggande kvalitén hos goda historiker att kunna skilja det viktiga från det triviala. De behandlar alla fakta och siffror som om de vore lika betydelsefulla, uppenbarligen i hopp om att själva mängden ska få läsaren att acceptera deras slutsatser. Det saknas inte bara humanism i deras verk, det finns heller inte något liv, inga svep, ingenting som kan utmana fantasin . . . För den som i många år undervisat på universitet får detta material knappt godkänt eller under-

känt . . . Kommunismens kollaps i Ryssland har inneburit ett svårt slag för det revisionistiska sällskapet som det knappast kommer att hämta sig från. (Pipes 1993:68 ff).

Sovjetunionens upplösning har, vid sidan av den proklamerade segern för totalitarismmodellen, också medfört att de tidigare viktiga frågeställningarna inom sovjetologin, "Hur kunde bolsjevikerna ta och behålla makten i revolutionen 1917?", "Var Sovjets utveckling bestämd i och med deras seger?" och "Kan och kommer Sovjetunionen att förändras?", numera har kompletterats med en fjärde och nog så viktig fråga: "Varför upplöstes Sovjetunionen?" Denna fråga kan analyseras på flera nivåer, alltifrån att uppfatta upplösningen som socialismens stora nederlag i allmänhet, över att se upplösningen som ett misslyckande för en specifik rysk kommunism till (vilket är vanligast, speciellt bland tidigare revisionister) att försöka beskriva och analysera de speciella förhållanden och krafter som tillsammans resulterade i Sovjetunionens upplösning 1991.

Varför upplöstes Sovjetunionen?

Efter Sovjetunionens upplösning har det publicerats en mängd böcker och artiklar som analyserar och försöker förklara kommunismens sammanbrott. Det finns ingen möjlighet att i en kort artikel behandla ens en bråkdel av dem, men de flesta redogör mer eller mindre noggrant för utvecklingen under perestrojkan. Titlar som *What went wrong with Perestroika?*, *Why Perestroika failed*, *The end of Communist revolution*, *Mikhail Gorbachev and the end of Soviet Power* och *Orgins of the crisis in the USSR* indikerar att det är fråga om att skriva historien om upplösningen, och att det – bland annat i väntan på mer källmaterial – ännu är för tidigt att dra några bestämda slutsatser om sambandet mellan det tidigare Sovjets historia och dess upplösning. Här ska därför bara presenteras några exempel på mera generella försök till förklaringar som gjorts.

I politiska sammanhang blev det i samband med upplösningen av Sovjetunionen, speciellt inom den då starka nyliberala rörelsen, vanligt att uppfatta kommunismens sammanbrott i Östeuropa som ett historiskt nederlag för den socialistiska idén. Eftersom även den västerländska socialdemokratin i flera fall gick starkt tillbaka under 80-talet kunde det tolkas som att både den kommunistiska och den reformistiska socialismen hade hamnat i en återvändsgränd (Månson 1993). Det talades t o m om "historiens slut" och om att den liberala marknadsmodellen och parlamentarismen slutgiltigt segrat över sina konkurrenter. Nu några år efter Sovjets upplösning är frågan inte lika enkel (eller ideologisk), och därför är det av intresse att se vilka olika mer eller mindre generella förklaringar till sammanbrottet som kommit fram.

Att socialismen i allmänhet (eller marxismen) bär ansvaret för både skapandet av den sovjetiska staten, för utvecklingen i landet och för sammanbrottet är en åsikt som många har utanför akademiska sammanhang. Men även många forskare uppfattar just socialismen som orsaken till "det sovjetiska experimentets misslyckande":

Sovjets typ av socialism misslyckades inte på grund av halvhjärtade försök eller på grund av efterblivna politiska och ekonomiska förhållande, snarare på grund av att socialismen som den ursprungligen uppfattades av Marx, Engels, Lenin och Trotsky helt enkelt var en utopisk dröm som var omöjlig att förverkliga i en värld befolkad av mänskliga varelser. Detta betyder inte att försök att förverkliga utopin inte kan ske, bara att utopin själv aldrig kan nås. (Boettke 1993:4).

Eftersom Sovjetunionens hela existens och historia handlade om att "bygga socialismen" bör vi enligt en annan forskare "ta detta anspråk seriöst och inte reducera det till ett banalt och överallt förekommande 'utvecklingsfenomen' " (Malia 1993:86). För att skapa socialism, som "framför allt är en moralisk idé" vars mål är att utjämna ojämlikhet i makt och levnadsomständigheter, måste man avskaffa privategendomen och den kapitalistiska profiten (i enlighet med Marx' teorier), införa en planerad ekonomi och skapa en jämlik distribution, kort sagt låta politiska beslut vara bestämmande över ekonomin och kulturen. Och detta var "exakt vad bolsjevikerna gjorde under Lenin och Stalin. Därför behövs ingen annan 'modell' än socialismens egen logik för att förklara det sovjetiska systemets grund" (a a, s 87f).

Men varför misslyckades detta försök att bygga socialism? Svaret är att "experimentet slutade i tragedi därför att socialismens logik inte överensstämmer med historiens logik . . . Historiens gång måste därför hela tiden formas av statens tvingande makt" (s 88). Det var i nödvändigheten att bygga en partistat som utplånade det civila samhället och som styrdes av en "ideokratisk partiokrati" som den största motsättningen mellan socialismen som moralisk idé och dess faktiska verklighet låg. Därför kan man i Sovjetunionens historia se en ständig pendling mellan "socialistiska offensiver" och taktiska reträtter, från krigskommunismen 1918–21, NEP 1922–29, Stalins kollektivisering och industrialisering, Chrusjtjovs försök till reformer och Brezjnevs stagnation, till Gorbatsjovs misslyckande med *perestrojkan*. Det var redan från början "bara en fråga om tid innan de inre motsättningarna i det omöjliga företaget att 'bygga socialism' själva ledde till en total misskreditering [. . .] av hela systemet. Om kommunismen slutligen rasade samman som ett korthus beror det på att det alltid varit ett korthus" (Malia 1994:496).

Sovjetunionen var således enligt denna syn redan från början bestämd att rasa samman, beroende på att socialismen i sig är omöjlig. Det är inte alla forskare som delar denna minst sagt ideologiska föreställning om orsakerna till upplösningen. De flesta urskiljer olika strukturella drag i Sov-

jetsamhällets uppbyggnad vilka bidrog till sammanbrottet. Bland dessa drag kan nämnas den ineffektiva ekonomin, ideologins avtagande betydelse och därmed en allt lägre grad av legitimitet, USA:s satsningar i kapprustningen under Reagans 80-tal ("stjärnornas krig" etc) som höll på att ruinera den sovjetiska ekonomin, uppkomsten av regionala och lokala eliter under Brezjnev, korruptionen och det allt mer inflytelserika maffiasystemet, det nationella problemet i multinationalsstaten och slutligen åldrandet och bortdöendet av den generation som kom till makten i Stalins "revolution ovanifrån" 1929–38 ("gerontokratin") och som ledde Sovjetunionen under dess stabila fas 1945–85.

Enligt detta synsätt ligger paradoxalt nog orsaken till Sovjetunionens upplösning inte främst i de strukturella brister som skissats ovan, utan i *försöken att komma till rätta med dem*. Det var Gorbatsjovs försök att reformera ekonomin, hans antikorrupsions- och antialkoholkampanj (som enligt ett rysk skämt gjorde att han först fick partiet emot sig och sedan hela folket som ville ha sin vodka) och inte minst hans frisläppande av "öppenhet" och "rekonstruktion" (*glasnost* och *perestrojka*) som visade sig vara "systemdysfunktionella". Samtidigt kan man hävda att det var just försöken att komma bort från totalitarismen (även i dess "mjukare" variant, det auktoritära samhället) som visade att det var omöjligt att reformera systemet.

Walder (1994) påpekar att det i efterhand inte är svårt att finna ett antal "makrosociala tendenser som slutgiltigt ledde till regimförändringen: ekonomisk stagnation och konsumentförsakelser, en starkt minskad tilltro till den officiella ideologin, en ökning av cynism och korruption, försvagning av regeringsapparaten och ett gradvist förstärkande av autonoma, självorganiserade sfärer av det sociala och intellektuella livet." Dessa tendenser var kända redan före upplösningen, men sågs paradoxalt nog av många som ett "bevis på den märkliga stabiliteten hos de kommunistiska regimerna det sista halva århundradet" (s 297). Sovjetologins misslyckande ligger därför enligt Walder inte i att man inte uppfattade utvecklingen, utan att man inte såg att den skulle leda till regimens fall.

Själv presenterar Walder en teori om sammanbrottet som i korthet bygger på att "leninistisk partiorganisation och sovjetisk central planering var de två institutionella pelarna i kommuniststyret". Eftersom eliten genom dessa institutioner kontrollerade hela produktionen var alla, såväl inom apparaten som utanför, beroende av högre nivåer för att få tillgång till både elementära saker som mat, kläder, bostad etc och privilegier, lyxvaror, möjlighet att köpa bil eller göra karriär. Genom detta system av "organiserat beroende" och med hjälp av "ordningsmän" som hade "sanktionskapacitet" hölls befolkningen underordnad. När försiktiga reformer väl börjat införas (först i Ungern, Tjeckoslovakien och Polen) började hela systemet urholkas. Människor fick via den informella ekonomiska sektorn

allt större möjlighet att finna en egen utkomst utanför den statliga sektorn, vilket gjorde dem allt mindre benägna att delta i den politiska underordningen. Även på högre nivåer inom apparaten ökade självständigheten, intresset för övervakning minskade, lokala eliter uppstod och centrums kontroll minskade drastiskt. Allt detta ledde slutligen till ”nya gruppidentiteter och intressen som kom i konflikt med de överordnades intresse” (s 305).

Enligt denna teori byggde Sovjetsystemet således på elitens förmåga att kontrollera hela produktionen och använda distributionen som ett politiskt kontrollinstrument. När väl människorna fick möjlighet att försörja sig utanför detta system av bestraffningar och belöningar minskade den politiska, sociala och ideologiska kontrollen i allt snabbare takt, och när elitdifferentieringen hade gått tillräckligt långt bröts systemet sönder inifrån. Sovjetunionens upplösning orsakades främst av att elitens kontroll över produktionen långsamt avskaffades under 80-talet, och därmed fanns inga systemuppehållande funktioner kvar.

En annan intressant analys på institutionell nivå görs av Roeder (1993) som hävdar att kommunistpartiet genom sin ställning i det sovjetiska samhället försatte sig i en paradoxal situation. Partiet, som ställde sig och till stor del genomförde uppgiften att utveckla och modernisera Sovjetunionen, kunde inte anpassa sig till de förändringar det självt hade genomfört. Denna struktur hade ”den perversa konsekvensen att den gav Sovjets politiska system stora resurser att omvandla samhället, men samtidigt begränsade den politikens möjligheter att omvandla sig själv. Enpartiregimen föll slutligen på grund av dess oförmåga att svara på de omfattande förändringar som hade skett i Sovjetsamhället – ironiskt nog just de sociala förändringar som partiet självt hade satt i rörelse.” (s 4). Själva förutsättningen för ett lyckosamt genomfört ”uppdrag” att modernisera landet, åtminstone efter Stalins terrorvälde, var en ”institutionalisering av ömsesidig ansvarighet [inom politiken och ekonomin som] ökade politikens stabilitet, men den hade också den mest perversa effekten att den begränsade politikernas möjlighet att skapa politiska innovationer som kunde anpassa de egna institutionerna till den sociala förändringen” (s 7).

Här ligger förklaringen således i att kommunistpartiet hade försatt sig i en omöjlig situation. Enkelt uttryckt var partiet berett att revolutionera, om inte hela världen så åtminstone de länder som ingick i Sovjetunionen, men det enda det inte var berett att förändra var sig självt och sin roll som ledande institution i det sovjetiska samhället. Därför kunde det inte anpassa sig till det samhälle det själv hade skapat. Som Gorbatsjov sade vid sitt besök i Berlin vid DDR:s 40-årsjubileum i oktober 1989, de ord som enligt många utlöste krisen i DDR och som därför kan ses som upphovet till den händelseutveckling som två år senare ledde till hans egen

avgång som Sovjetunionens president: ”De som kommer för sent kommer att bli straffade av livet självt” (cit i Daniels 1993:117).

Minervas ugglor flyger

Liksom vårt korta tjugonde sekel [1914–1991] är nu även Sovjets historia över. Det post-kommunistiska Ryssland kommer givetvis även i fortsättningen att vara en stor europeisk stat och en internationell stormakt, men leninismen med dess världshistoriska anspråk har försvunnit. För första gången är det möjligt att betrakta Sovjetkommunismen som en avslutad historisk epok, med en tydlig början, en mitt och ett slut. Fram till 1989–91 befann vi oss alltid mitt i ämnet när vi skulle bedöma det förutvarande Sovjets mysterier, och vår analys av Sovjets utveckling var därför styrd av en rad förväntningar om hur experimentet skulle utfalla. Nu, när vi vet den verkliga upplösningen av dramat, är gissningsleken över, och vad vi trodde vi visste om epokens början och mitt verkar ha varit långt över, och vad vi trodde vi visste om epokens slut verkar ha varit långt från träffande. Således kan bedömningen av det sovjetiska äventyret äntligen inledas. För att anknyta till Hegels historicistiska visdom: Minervas ugglor flyger först när skymningen faller. (Malia 1994:4.)

Det är dags att avrunda översikten över sovjetforskningens utveckling och återvända till artikelns ursprungliga problem: På vilket sätt har kommunismens fall påverkat våra försök att förstå och förklara det samhälle som kallades Sovjetunionen? Som framgått av de tidigare sidorna verkar det som om svaret borde bli ”knappast på något sätt”.¹⁶ Vid sidan av att sovjetologin genom Sovjetunionens upplösning fått ytterligare frågor att besvara är det få, för att inte säga ingen, forskare som på ett radikalt sätt ändrat sitt tänkande eller sin forskningsinriktning på grund av upplösningen. Delvis beror detta på att forskare sällan plötsligt ändrar vare sig teoretisk eller metodologisk inriktning, och att vetenskapen, inte minst samhällsvetenskap och historia, förändrar sig mera långsiktigt. Internt sker förändringen kanske främst via generationsväxlingar, som var fallet med totalitarismmodellens utmanande och delvisa ersättande av revisionisternas inriktning på sociala och kulturella faktorer, och utvecklings- och moderniseringsparadigmets eller intressegruppsmodellens intåg. Externt sker förändringarna via den typ av ”stora händelser” som den östeuropeiska revolutionen 1989–91 var ett exempel på, men detta har som nämnts avsatt få spår i litteraturen.

En av orsakerna till det ringa genomslaget för de externa faktorerna i sovjetologins fall är forskningsområdets karaktär. Eftersom ”området för Sovjetstudier” från sin början ingick i ett klart politiskt och ideologiskt sammanhang blev det vanligt att ”gräva skyttegravar” mellan olika riktningar, liknande de skyttegravar som var vanliga inom samhällsvetenskapen i allmänhet under 1970-talet. I och med Reagans förnyade offensiv mot ”ondskans imperium” under 1980-talet (som av många ses som åtminstone en delförklaring till Sovjets upplösning) dröjde de ideologiska momenten kvar längre inom sovjetologin än inom övriga områden av

samhällsvetenskapen. När så Gorbatjov blev generalsekreterare dröjde det några år innan världen (och Gorbatjov själv) insåg vidden av vad som höll på att hända. Sedan gick utvecklingen hastigt, och efter det misslyckade kuppförsoket i augusti 1991 var det bara en fråga om tid innan den slutliga katastrofen (sett ur Sovjetstatens synvinkel) skulle inträffa.

Frågan om sovjetregimens legitimitet har bara delvis besvarats av Sovjets upplösning. Å ena sidan är det klart att regimen redan från början var en icke-demokratisk enpartiregering, byggd på propaganda och (åtminstone under Stalin) massterror, och att den aldrig fick sin legitimitet bekräftad i några som helst fria val. Å andra sidan hade den, paradoxalt nog från Stalin fram till åtminstone "stagnationsåren" under Brezjnevrejimens senare del, ett stöd i "den tysta majoritet" i Sovjet, främst i dess slaviska delar. Att detta stöd delvis berodde på den gamla ryska traditionen att stödja "en stark man", kombinerad med det utopiska uppdraget att modernisera och utveckla landet under den socialistiska ideologin och att Sovjet faktiskt utvecklades under kommunismen innebär att stödet inte bara var en effekt av propaganda och hjärntvätt, som så många i väst föreställt sig.

Upplösningen ger dock bevis på att regimen *förlorade* sin legitimitet, men i avsaknad av närmare forskning är det svårt att närmare bestämma *när* den gjorde det. Min egen forskning tyder på att delegitimeringen var en utdragen process, och att de olika faserna i den ideologiska utvecklingen (från 30-talets genomgripande "mobiliseringsideologi", över Chrusjtjovs "reformkommunism" till Brezjnevs "utvecklade socialism") väckte motstånd, men också hade ett visst, om än oftast passivt stöd bland befolkningen. Även Gorbatjov möttes i början av entusiasm, främst bland de intellektuella, men när de ekonomiska realiteterna visade sig med tomma affärshyllor, ett allt hastigare tilltagande kaos och omöjligheten att enas om ett reformprogram¹⁷ ökade missnöjet och cynismen bland de breda lagren.¹⁸ Själva upplösningen kan till stor del ses som en internpolitisk strid, då i stort sett samtliga nya ledare hade eller hade haft höga poster i kommunistpartiet, även om en del tillhörde reformrörelsen och t o m kallade sig "demokrater".

Upplösningen av Sovjetunionen var inte bara slutet på en epok, den innebär också inledningen på en ny. Eftersom det nu gått tre år efter upplösningen är det möjligt att se åtminstone konturerna av de postkommunistiska staterna i Östeuropa. Slående är den relativa lätthet med vilken de flesta länderna i östra Europa (inklusive de baltiska) kunnat kasta av sig "det kommunistiska oket", och den jämförelsevis mycket svåra omvandlingsprocess som Ryssland, Ukraina och Vitryssland (liksom Bulgarien, Rumänien och det f d Jugoslavien) befinner sig i. Utan att på något sätt förringa problemen i övriga länder (som i det forna DDR) är det ändå klart att de har lyckats genomföra åtminstone grunden till en övergång till

en marknadsekonomi och ett institutionaliserat parlamentariskt system. De slaviska länderna, däremot, befinner sig fortfarande i ett kaotiskt skede med sjunkande produktion, politisk apati, ökad kriminalitet och en hög-röstad nationalism.

Orsaken till detta kan delvis vara den längre tid som problemstaterna var underställda sovjetväldet, men troligen ligger en djupare förklaring i de slaviska ländernas och de övriga östeuropeiska ländernas skilda historiska erfarenheter och traditioner. Här skall bara nämnas bristen på erfarenhet av demokratiska politiska system, liksom det genom århundraden institutionaliserade statliga ägandet. Aldrig i Rysslands historia har privata initiativ (utom från tsaren själv) belönats, snarare har de bestraffats. Detta väcker frågan om i vilken mån även kommunisttiden i Sovjetunionen först och främst måste förstås som ett skede i *Rysslands* historia, och att sovjetkommunismen var mer rysk än socialistisk.¹⁹ Den så kallade kulturhistoria skolan inom sovjetologin vänder på detta sätt på totalitarismens grundläggande teser om uniciteten hos Sovjetsystemet och den socialistiska ideologins grundläggande betydelse för utvecklingen, och framhäver i stället kontinuiteten mellan det tsaristiska och det sovjetiska Ryssland.²⁰ Denna skola kan vara minst lika kritisk mot Sovjetstaten som totalitaristerna, men i stället för socialismen framstår nu för många av dem åter Ryssland som västs historiska fiende.²¹

Ett annat område som upplösningen av Sovjetunionen öppnat är studier av människornas vardagsliv under sovjettiden. Eftersom det tidigare i princip var omöjligt (utom i den närmaste bekantskapskretsen och under de sista åren av perestrojkan) att genomföra några mer utbredda undersökningar av hur människor levde sina vardagsliv, vad de tänkte och hoppades på och hur de såg på sig själva och omvärlden har ett nytt forskningsfält skapats. Detta forskningsfält bygger delvis på den sk oralhistoriska metoden, där muntligt berättade livshistorier kan ge en ökad kunskap om vad människor faktiskt tänkt och känt under 74 år av bolsjevikstyre (Lourie 1991, Sherbakova 1992 och Khubova, Ivankiev and Sharova 1992).

Minervas ugglor flyger således, även om hon inte har funnit en helt ny riktning. Själva flygandet kan också bli en symbol för att forskningen ser epoken ovanifrån och i ett större sammanhang. Här är det framför allt den tidigare nämnda möjligheten att kombinera och analysera drag i det tsaristiska, det kommunistiska och det postkommunistiska Ryssland (och motsvarande analyser i övriga "posttotalitära" stater) för att på så sätt närmare kunna förstå de kulturhistoriska kontinuiteter som existerar även när "system" förändras. Dess kontinuiteter existerar både på lång historisk institutionell nivå och inom människornas livsvärld i generationer. En av de mest spännande uppgifterna för den postsovjetiska forskningen är att

försöka närma sig denna fråga, som har relevans långt utanför sovjetologin.

Även i forskningen om själva sovjetsystemets utveckling finns många frågor obesvarade. Det är här lämpligt att göra en tredelad fasindelning av Sovjettiden: pre-stalin, Stalin och post-stalin, i grova årtal mellan respektive 1917–1928/29–1955/56–1991. Det är med avsikt Stalins namn ingår i benämningen av alla tre faserna, eftersom i stort sett alla grundläggande drag i Sovjetsystemet skapade under Stalins ”revolution ovanifrån”. Även om partidiktaturen, inriktning mot socialism, en viss terror etc existerade redan under krigskommunismen 1917–21 visste de tidiga sovjetledarna inte vart de skulle leda landet. Många, bl a Bucharin, uppfattade NEP som en möjlig strategi för socialism (Cohen 1981), med Stalins maktövertagande avslutades både NEP och diskussionen om alternativa vägar.

Efter Stalins död kan utvecklingen i Sovjetunionen ses som ett stort försök att göra något åt arvet efter Stalin. När totalitaristerna beskriver Sovjetunionen som ”en totalitär stat” är det främst Stalintiden de utgår från, och det är enligt min mening lika historiskt och vetenskapligt felaktigt att projicera Stalintiden bakåt i tiden som det är att inte se de fundamentala förändringar som skedde efter Stalins död. ”Frågan om Stalin” är därför viktig i försöken att förstå hur det var möjligt att med hjälp av ”en progressiv ideologi, som ursprungligen var avsedd att öka mänsklig frihet och skapa högre former av samhörighet” bygga upp ”en fruktansvärd polisstat” (Lewin 1985:210). Allt från jämförelser med Ivan den förskräcklige och Peter den store (som Stalin själv såg som sina föregångare), över den ryska traditionen och situationen i Sovjet och i världen under 1930-talet, till hans rent personliga sjukliga paranoida drag ingår i denna fråga, som trots mängden av studier ännu inte är nöjaktigt besvarad.

Det viktigaste med Sovjetunionens upplösning och kommunismens fall är ändå att själva objektet, den 74-åriga existensen av bolsjevikregimen i Ryssland och andra delar och länder inom sovjetsfären, nu har blivit ett historiskt (i betydelse dåtida) fenomen. Efter den ideologiska inramning som alla försök att närma sig området har haft – från nyfikenheten över det ”socialistiska experimentet” bland västliga intellektuella, över totalitarismmodellens uppkomst och dominans efter Hitlertysklands nederlag och Stalinsovjets uppstigning till rangen av en stor- och senare supermakt i det kalla kriget, till det vänsterinfluerade upproret från ”revisionisterna” under 70- och 80-talen – har äntligen betingelserna att studera och analysera Sovjetunionen på ett något mera objektivt sätt uppstått, och det är i den mening som Minervas uggla nu har lyft. Nu är det möjligt att studera Sovjetunionen på ett – för att tala med Weber – värdeneutralt sätt, även om studierna kommer att fortsätta att vara värderelaterade så länge som socialismen fortfar att vara en samtida viktig ideologisk strömning:

Lärdomarna av kommunismens kollaps måste börja med lärdomar av sovjetstudierna. De kan börja med klart definierade och begränsade slutsatser från en uppsättning otvetydiga data och fortsätta till grundläggande filosofiska frågor på ett sätt som inte bara är spekulativt. Om vi tar denna väg är vi i ett bättre läge nu än vi var före kommunismens fall: Vi har mycket fler bevis på sovjetssystemets karaktär. Dessutom håller de politiska övervägandena som påverkade både totalitarismmodellen och upproret mot den på att försvinna. Den sovjetiska kommunismen tillhör nu historien. Vi kan nu betrakta den som vi skulle betrakta vilket annat intressant fenomen som helst i historien. (Fairbanks 1993:7)

På detta sätt kan förhoppningsvis nu också Sovjetunionen bli målad ”grått i grått” från ugglans höga utsiktspunkt.

NOTER

- ¹ Hegel (1986:27f). Uttrycket ”livets gestalter” skall förstås som ”världsepoker”, och uttrycket ”grått i grått” kommer från Mefistofeles ord i Goetes Faust: ”Min värderade vän, gråa är alla teorier. Och grön är endast livets gyllene träd”.
- ² Gorbatsjov utsågs till Sovjetunionens president den 12 mars 1990 av den nybildade folkkongressen som hade valts året innan. I juni 1990 valdes efter modell av Sovjetunionens folkkongress en rysk folkkongress, som beslöt att inrätta en presidentpost för den ryska rådsrepubliken, och i juni 1991 valdes Boris Jeltsin till Rysslands president i direktval. Skillnaden mellan Gorbatsjovs utnämning till president av en helt demokratiskt vald församling och Jeltsins utnämning i direkta och demokratiska val var en avgörande skillnad i deras respektive legitimitet, vilken också spred sig till en skillnad i legitimitet mellan den sovjetiska och den ryska staten.
- ³ Efter att först ha hetat ”Ryska socialistiska federativa rådsrepubliken”, vars konstitution antogs den 10 juni 1918, utvecklades en ”Union av socialistiska rådsrepubliker” (*Sojus sotsialistiskie sovjetskie republiki*, SSSR, vilket blir CCCP med ryska bokstäver), vars konstitution antogs av den centrala exekutivkommittén den 6 juli 1923, och ratifierades av den elfte sovjetkongressen den 31 januari 1924, tio dagar efter Lenins död.
- ⁴ Enligt den gamla ryska tideräkningen i oktober 1917, varav namnet ”Oktoberrevolutionen”. På samma sätt inträffade ”Februarirevolutionen” enligt vår kalender i mars 1917.
- ⁵ Det är John Reed som i sin berömda *Tio dagar som skakade världen* lägger dessa ord i Lenins mun (s 116). Eftersom det inte finns något protokoll från dessa förhandlingar och orden inte förekommer i något tidningsreportage kan meningen vara påhittad av Reed. Trotskij menar dock i sin historia över den ryska revolutionen att orden ”helt är i talarrens andra. Reed kan inte ha hittat på dem. Precis på detta sätt måste Lenin ha inlett sitt tal på Sovjetkongressen – enkelt, utan att tala salvesefullt, med orubbligt förtroende: ’Vi skall nu övergå till att bygga upp den socialistiska ordningen’ ” (Trotsky 1967, vol 3:301).
- ⁶ I denna artikel behandlas, med enstaka undantag, bara den kunskapsproduktion som ingår i sovjetologitraditionen och som huvudsakligen är en västlig akademisk företeelse. Det innebär att t ex trotskism, maosism m fl politiska rörelser lämnas utanför, liksom analyser som är knutna till olika underrättelsetjänster eller regeringar. Inte heller tas den sovjetiska och övriga östeuropeiska sovjetforskningen upp, utom i de fall den har ett direkt samband med sovjetologin.
- ⁷ Statsvetaren och professorn vid Columbia University Zbigniew Brzezinski är en av de öststatsspecialister som sedan länge och många gånger förutsagt Sovjetunionens fall. Polack av börd och inflytelserik i den politiska debatten i USA (bl a som säkerhetspolitisk rådgivare åt president Carter 1977–81) är han en av dem som varit med om att utforma den amerikanska politiken gentemot ”ondskans imperium”.
- ⁸ Femton av inläggen finns publicerade i Brzezinski (1969).

- ⁹ Kapitlet var ursprungligen skrivet som en artikel flera år tidigare, men Collins hade problem med att få den antagen till vetenskapliga tidskrifter därför att den "helt gick emot den accepterade akademiska kunskapen" (Lipset & Bence 1994:178).
- ¹⁰ En speciell, och som det visade sig mycket träffande förutsägelse, gjordes 1977 av journalisten Bernard Levin som i *The Times* skrev att han trodde att en "ny rysk revolution är oundviklig, och att den kan komma mycket fortare än någon nu vågar hoppas". Istället för den vanliga förutsägelsen att ett eventuellt sammanbrott var troligt genom att de politiska ledarna inte anpassade sig till Sovjets modernisering menade Levin att upplösningen skulle komma inifrån systemet, genom nya ledare som länge skulle "lyda order, göra sin plikt, inta den officiella linjen mot dissidenter, inte bara offentligt utan också privat. De konspirerar inte, de har inte kontakt med underrättelsetjänsten i väst, de begår inga sabotage. De är i alla avseenden exemplariska sovjetiska funktionärer. Eller snarare, i alla avseenden utom ett: De har erkänt sanningen om sitt land för sig själva, och har avlagt ett löfte, även till sig själva, att göra något åt det . . . En dag snart kommer nya ansikten att dyka upp i politbyrå – jag är säker på att de redan finns i de municipala och även regionala administrativa myndigheterna, och gradvis, mycket gradvis, kommer andra liknande nya ansikten att förena sig med dem. En dag kommer de att se på varandra och inse att det inte längre finns något behov av att dölja sanningen i sina hjärtan. Och tändstickan kommer att tändas." (Levin 1993 [1977], s 64–65). Detta kan dels ses som en beskrivning av Jeltsins och andra lokala kommunistfunktionärers avhopp från partiet som blev en viktig orsak till upplösningen, men också som en profetia om det berömda ögonblick när Gorbatsjov och Shevarnatzje tillsammans vandrade utmed en strand, tittade på varandra och Gorbatsjov sade: "Vi kan inte leva så här längre". Det var då idén till perestrojkan kom, vilket sedan ledde till upplösningen (cit i Goldman 1991:83).
- ¹¹ Mellan 1850 och 1950 godkändes runt 250 doktorsavhandlingar om Ryssland och Sovjetunionen vid amerikanska universitet. Mellan 1950 och 1964 var motsvarande siffra runt 1000 (Laquer 1965:9). Actin (1990) ger andra siffror: "Bara i USA ökade antalet doktorsavhandlingar från sammanlagt 45 före 1950 till fyra gånger fler under årtiondet 1965 till 1975" (s 45).
- ¹² "En undersökning av karriären för studerande vid Centra för Rysslandsstudier i USA fann att de flesta hade fått arbete inom området tio år efteråt. Runt 25 procent av dem hade gjort karriär inom akademisk eller regeringstödd forskning, medan ytterligare 27 procent hade blivit anställda av regeringsorgan som sysslade med Sovjetfrågor." (White 1974:257).
- ¹³ Redan 1941 skrev *The Wall Street Journal* att "Det amerikanska folket vet att den principiella skillnaden mellan herr Hitler och herr Stalin bara är storleken på deras mustascher." (cit i Adler & Paterson 1970:1051).
- ¹⁴ Här framstår George Orwells *1984*, skriven 1948 (titeln kom till då Orwell kastade om de sista siffrorna) som "idealtypen" på ett totalitärt samhälle. De flesta uppfattade och uppfattar fortfarande boken som en beskrivning av Sovjetunionen, men enligt Woodcock (1984) ville Orwell lika mycket varna för tendenser som finns i alla moderna samhällen.
- ¹⁵ T ex J Arch Getty, Leopold Haimson, Alex Inkeles, Diane Koenker, Mosche Lewin, David Mandel, Alexander Rabinowitch, William Rosenberg, Ronald Suny, Robert Tucker och Charles Wynn, förutom de, såsom Action, Cohen och Dallin m fl, som tas upp i denna artikel.
- ¹⁶ "Sovjetologins misslyckande [att förutse Sovjetunionens fall] borde inte ge upphov till desperation och anklagelser. Få samhällsvetare har haft möjligheten att få sina modeller så spektakulärt motbevisade, och som Karl Popper hävdade kan falsifikationen vara en kraftfull stimulans för kunskapens utveckling. Denna grandiosa motbevisning kan emellertid tjäna en förbättring av förståelsen bara om professionen själv är villig att ta storle-

ken av dess misslyckande på allvar. Det finns få tecken på att detta håller på att hända.” (Rutland 1993:122).

- ¹⁷ ”Mellan 1985 och 1991 annonserade Gorbatsjov åtminstone tio radikala planer för ekonomisk rekonstruktion, men *inte en enda av dem genomfördes*” (Boettke 1993:2).
- ¹⁸ I början av Gorbatsjovs tid som generalsekreterare stöddes han av upp till 80–90 procent av befolkningen i opinionsundersökningar, medan denna andel i juli 1990 hade sjunkit till 20 procent för året efter beskrivas som ”lägre än noll” (Goldman 1991:17).
- ¹⁹ De flesta sovjetforskare håller med om att det tsaristiska arvet spelade roll för Sovjetunionens utveckling, men få gör det så explicit som ”totalitaristen” Richard Pipes. I sin senaste bok, som fö är minst sagt kritisk mot Lenin och bolsjevikerna, menar han att ”i Ryssland fick de element i den marxistiska doktrinen övertaget som passade in i landets patrimoniala arv . . . Det var den marxistiska ideologins inympning på den ryska patrimonialismens grova stam som producerade totalitarismen. Totalitarismen kan varken förklaras enbart med hänvisning till den marxistiska doktrinen eller till den ryska historien. Den var frukten av deras förening.” (Pipes 1994:501).
- ²⁰ Två böcker som nyligen kom ut på svenska och som tydligt visar skillnaden mellan ”socialismteorin” och ”den historiska kulturteorin” i förklaringen av Sovjetunionens utveckling och kollaps är Staffan Skotts *Sovjet från början till slut* (Stockholm: Bonniers 1992) och norrmannen Peter Norman Waages *Ryssland är annorlunda* (Stockholm: Forum 1992).
- ²¹ Så argumenterar t ex nu Brzezinski, som var en av grundarna av totalitarismmodellen, för att den amerikanska presidenten Clintons stöd till dagens ryska regim är förhastat. Utifrån den retoriska frågan ”Vad är Ryssland? I första hand en nationalstat eller ett imperium?” hävdar han att ”Ryssland kan antingen vara ett imperium eller en demokrati, men det kan inte vara både och . . . Den ryska politikens nuvarande målsättning är om inte öppet imperialistisk, så i varje fall proto-imperialistisk. Denna politik kanske ännu inte uttryckligt strävar mot en formell imperialistisk restaurering, men den gör inte mycket för att hålla tillbaka de starka imperialistiska impulserna som fortsätter att motivera både stora delar av statsbyråkratin, speciellt militären, och folket.” (Brzezinski 1994:72, 76) Brzezinski inriktar sig speciellt på Ukraina, för ”utan Ukraina slutar Ryssland att vara ett imperium, men med Ukraina mutat och sedan underordnat blir Ryssland automatiskt ett imperium”. USA:s politik mot Ryssland bör därför vara ”konsolidering av geopolitisk pluralism i det f d Sovjetunionen” (s 79, 80). Uppenbarligen har det kalla kriget ännu inte helt avslutats av alla.

REFERENSER

- Action, Edward (1990). *Rethinking the Russian Revolution*. London and New York: Edward Arnold.
- Adler, Les K & Paterson, Thomas G (1970). ”Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930’s–1950’s”, i *American Historical Review*, vol 75, nr 4:1046–1064.
- Amalrik, Andrei (1970). *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* New York and Evanstone: Harper & Row.
- Arendt, Hanna (1967 [1951]). *The Orgins of Totalitarism*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Armstrong, John A (1973). ”Comments on Professor Dallin’s ‘Bias and Blunders in American Studies on the USSR’ ”, i *Slavic Review*, vol 32, nr 3:577–587.
- Brzezinski, Zbigniew, ed. (1969). *Dilemmas of Change*. London and New York: Colombia University Press.
- Brzezinski, Zbigniew (1990), *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Macmillan Publishing Company.

- Brzezinski, Zbigniew (1994). "The Premature Partnership", i *Foreign Affairs*, March–April.
- Boettke, Peter J (1993). *Why Perestroika Failed: The Politics and Economics of Socialist Transformation*. London and New York: Routledge.
- Cohen, Stephen F (1979). "The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union", i *Slavic Review*, vol 38, nr 2:187–202.
- Cohen, Stephen F (1981). *Bucharin och den ryska revolutionen: En politisk biografi 1888–1938*. Lund. Arkiv.
- Cohen, Stephen F (1985). *Rethinking the Soviet Experience: Politics & History Since 1917*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Collins, Randall (1986). "The future decline of the Russian Empire", kap 8 i Collins *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dallin, Alexander (1973). "Bias and Blunders in American Studies on the USSR", i *Slavic Review*, vol 32, nr 3:560–576.
- Fainsod, Merle (1963). *How RUSSIA is Ruled*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Fairbanks, Charles (1993). "Introduction", i *The National Interest*, nr 31.
- Fitzpatrick, Sheila (1970). *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunarcharsky October 1917–1921*. London and New York: Cambridge University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (ed) (1978a). *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*. Bloomington & London: Indiana University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (1978b). "Sex and Revolution: An Examination of Literary and Statistical Data on the Mores of Soviet Students in the 1920s", i *Journal of Modern History*, vol 50:252–78.
- Fitzpatrick, Sheila (1979a). *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*. London and New York: Cambridge University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (1979a). "Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939", i *Slavic Review*, vol 38, nr 3:377–402.
- Fitzpatrick, Sheila (1992). *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*. Cornell: Cornell University Press.
- Frank, Victor, Kerblay, Basile and Hacker, Jens (1965). "Soviet Studies in West Europe: 1. Britain, 2. France, 3. Germany", i Walter Z Laquer and Leopold Labedz (eds): *The State of Soviet Studies*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Friedrich, Carl J, ed. (1953). *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Friedrich, Carl J & Brzezinski, Zbigniew K (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Gleason, Abbot (1984). " "Totalitarianism" in 1984", i *The Russian Review*, vol 43:145–159.
- Goldfarb, Jeffrey C (1991). *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Goldman, Marshall I (1991). *What Went Wrong with Perestroika?* New York and London: W W Norton & Co.
- Hegel, G W F (1981 [1807]). "Företal till Andens fenomenologi", i *Kris* 20/21.
- Hegel, G W F (1986 [1821]). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*: Frankfurt: Suhrkamp.
- Hook, Sidney (1968). *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*. Michigan, Mass: Ann Arbor.
- Khubova, Daria, Ivankiev, Andrei and Sharova, Tonia (1992). "After Glasnost: Oral History in the Soviet Union", i *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, vol I: *Memory and Totalitarianism*. Oxford: Oxford University Press.

- Laquer, Walter (1965). "In Search of Russia", i Walter Z Laquer and Leopold Labedz (eds): *The State of Soviet Studies*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Leonhard, Wolfgang (1966). "Notes on an Agonizing Diagnosis", *Problems of Communism*, vol 15, Jul–Aug: 35–42.
- Levin, Bernard (1993 [1977]). "One Who Got it Right", *The National Interest*, nr 31.
- Lewin, Moshe (1985). *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. London: Methuen & Co.
- Lipset, Seymour Martin & Bence, Gyrogy (1994). "Anticipations of the failure of Communism", i *Theory and Society*, vol 23/2:169–210.
- Lourie, Richard (1991). *Russia Speaks: An Oral History from the Revolution to the Present*. New York: Edward Burlingame Books.
- Malia, Martin (1993). "A Fatal Logic", i *The National Interest*, nr 31:80–90.
- Malia, Martin (1994). *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia*, New York: The Free Press.
- Månson, Per (1993). "Two Ways to Socialism: Two blind alleys?", i *Russian Politics and Law*, vol 31:6–24.
- Pipes, Richard (1993). "1917 and the Revisionists", i *The National Interest*, nr 31:68–79.
- Pipes, Richard (1994). *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919–1924*. London: Harvill.
- Reed, John (1975). *Tio dagar som skakade världen*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Rutland, Peter (1993). "Sovietology: Notes for a Post-Mortem", *The National Interest*, No 31.
- Schapiro, Leonard (1972). *Totalitarianism*. London: Pall Mall.
- Sherbakova, Irina (1992). "The Gulag in Memory", i *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, vol I: *Memory and Totalitarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, Charles (1986). *Hegel*. Stockholm/Lund: Symposium.
- Ticktin, Hillel (1992). *Orgins of the Crisis in the USSR: Essays on the Political Economy of a Disintegration System*. New York and London: M E Sharpe, Inc, Armonk.
- Trotsky, Leon (1967 [1932–33]). *History of the Russian Revolution*, 3 vol. London: Sphere Books.
- Ulam, Adam (1965). "USA: Some Critical Reflections", i Walter Z Laquer and Leopold Labedz (Eds), *The State of Soviet Studies*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Walder, Andrew G (1994). "The decline and communist power: Elements of a theory of institutional change", i *Theory and Society*, vol 23/2, s 297–324.
- Woodcock, George (1984). *The Crystal Spirit: A Study of George Orwell*. London: Fourth Estate Ltd.

SUMMARY

Per Månson

The Owl of Minerva and the Fall of the USSR

Michail Gorbachev's resignation from the position as president of the USSR in the end of 1991 meant that nearly 75 year of Soviet power in Russia and other countries was over. During these years, the academic knowledge of the Soviet system, its orgins and future, that developed in the West, was named "sovietology". This article takes its point of departure in Hegel's famous dictum "The Owl of Minerva begins its flight when the shades of twilight have already fallen", and asks: "Has the dissolution of the USSR changed anything in our knowledge of the Soviet epoch?"

The article first presents and discusses how sovietologists and others looked upon the future of the Soviet system, including its potential fall. Then follows a presentation of sovietology's background in the cold war. In the third part the main directions in

Sovietology—totalitarianism and revisionism—are presented. After this follows an overview of the postsoviet debate of the reasons for the dissolution of the USSR, after which the opening question : "If the dissolution has changed our understanding of the USSR?" is answered with "very little, it seems".

However, in the last part of the article, some new areas of research are proposed, for example the study of every day life in Soviet Union and the historical and cultural influence on the formation, development and fall of the Soviet system. Finally, it is emphasized that the study of the Soviet epoch now, at last, can be de-ideologinized.

Livsvärldar och systemtransformation

FEIWEL KUPFERBERG

Institut for Samfundsudvikling og Planlægning
Aalborgs Universitetscenter

Inledning

Det finns en slags "outtalad" arbetsdelning bland östeuropaforskare, där statsvetare tar hand om den politiska demokratiseringsprocessen, ekonomer sköter övergången till marknadsekonomi och historiker eller antropologer fokuserar på nationella och etniska identitetskonflikter. Detta ger sociologin den föga avundsvärda uppgiften att ta hand om "restproblemen", de som uppstår i de politiska, ekonomiska och kulturella omvandlingsprocessernas kölvatten, men som inte tycks ha någon självständig roll i det historiska skeende som vi bevittnar. Det är lätt att glömma att sociologin i sin "klassiska" utformning (Nisbet 1967; Therborn 1977; Rhea 1981), uppstod mot bakgrund av en situation som i förvånansvärt hög grad liknar den de östeuropeiska samhällena står inför idag, ett tillstånd kännetecknat av social desorganisation (Thomas 1969; Smith 1988) eller kaos (Gleick 1987; Müller 1992). Detta gör sociologins grundläggande fråga: "hur är social ordning möjlig?" (Simmel 1908/1983; Parsons 1937/68) högaktuell.

Det finns många uppfattningar om vari det "sociala" består. Den infallsvinkel jag vill argumentera för i denna artikel är ett perspektiv som framhäver hur den sociala ordningen omformas och rekonstrueras i en social och kreativ process (Childe 1936/83; Ogburn & Nimkoff 1950; Berger & Luckmann 1966/79). Det är detta "skapande" element i nykonstruktionen av såväl "livsvärld" som "systemvärld" i Östeuropa, efter kommunismens sammanbrott, jag önskar att belysa i denna artikel.

Östeuropa, kapitalismen och systemtänkandet

Betraktat ur både historisk och global synvinkel är den omvandling eller "transformation" av system- och livsvärldar som sker i Östeuropa idag en logisk konsekvens av en omvandlings- och moderniseringsprocess som på allvar sköt fart under 1800-talet. Införandet av marknadsekonomi (och dess politiska motsvarighet, den västliga, liberala demokratin) är en av de mest radikala förändringar som skett i mänsklighetens historia (Polanyi, 1944/57). Just därför borde det inte ha kommit som någon större över-

raskning att de östeuropeiska samhällena idag tycks ansluta sig till huvudfåran i den globala ekonomiska och politiska utvecklingen (Mouzelis, 1993). Det var snarare sättet på vilket detta skedde, som skapade problem för samhällsvetarna, ty få hade förväntat att systemtransformationen skulle ske mot bakgrund av folkliga revolutioner och kommunismens plötsliga och definitiva sammanbrott.

Hur ska man förklara att vi var så oförberedda? En stor del av debatten har fokuserat på just denna problematik. Många hävdar att förklaringen till vår blindhet var av politisk-ideologisk art (Malia 1991; Hollander 1992; Conquest 1993). Problemet med denna förklaringsmodell är att akademiker från hela det politiska spektrat misstog sig, men på olika sätt (Hollander 1993). Vänsterns prognoser var styrda av önsketänkande, högerens av alarmism (Stokes 1991). Ytterst få hade en realistisk bild av vad som faktiskt höll på att hända.

Samhällsvetenskapernas oförmåga att prognosticera samhällsutvecklingen under 1900-talet är dock inte ett nytt problem. Ett klassiskt exempel på feldiagnosticering representeras av Schumpeter (1942/1977), som i likhet med många samhällstänkare innan efterkrigstiden på allvar satte in, trodde att kapitalismens tid var på väg att rinna ut. De flesta av dessa (Dobbs, Mannheim, Orwell m fl) tillhörde vänstern. Det instressanta är att Schumpeter själv var en varm anhängare av kapitalismen, men att han på sin ålders höst kom fram till precis samma konklusion som sina ideologiska motståndare. Detta tyder på att det problem dagens samhällsforskare står inför då det gäller att tolka det som sker i Östeuropa idag bottnar i några mera grundläggande tankefigurer i det västliga samhällstänkandet. Kanske är huvudproblemet inte vår förståelse av socialismen (som i vår intellektuella fantasi, till skillnad från dess genomförande i praxis, primärt tjänat som en "korrektion" eller "alternativ" till en verklighet vi känner alltför väl), utan en bristfällig teoretisk analys av den typ av samhällsordning som existerar i de västliga samhällena.

Vad är egentligen problemet? Ja en sak som tycks fattas i vår förståelseram är en plats för den innovationsförmåga och förnyelsekraft som i sista hand tycks avgöra huruvida en given samhällsordning kan överleva eller ej. Idag är det närmast trivialt att påpeka att kapitalismen på denna punkt visade sig ha en betydligt större potential än vad samhällsvetenskaperna var beredda att erkänna (Kristol 1978; Gilder 1985; Berger 1986; Muller 1988). Men vari består egentligen detta "skapande" element i kapitalismen? Vad är dess fundament? Det är en fråga som i det stora hela förblivit obesvarad.

Ett av skälen till att en så stor del av samhällstänkandet tenderat att avskrivna kapitalismen i förtid är, tror jag, att den västliga kapitalismen i hög grad identifierats som ett operonligt "system", utan mänskliga dimensioner, alltså utan förankring i en egen livsvärld. Kapitalismen ansågs inte

blott "omoralisk", den var på grund av sin starkt opersonliga karaktär, omänsklig och hänsynslös. Så stark var denna identifikation av kapitalismen med ett utpräglat "systemtänkande" att den senare tenderade att prägla samhällsvetenskaperna i stort. Samhället blev identiskt med "systemet" oavsett vilket system det var frågan om (skillnaden mellan socialism och kapitalism visade sig, mot Marx förmodan i detta avseende vara mindre än förväntat). Huvudproblemet i alla moderna samhällen var just att systemet i en sådan grad dominerade livsvärlden att det knappast fanns plats för självständiga initiativ.

Varje försök att rubba "systemet" var dömt att misslyckas. Men om detta var fallet i de förhållandevis liberala och demokratiska samhällen vi finner i den västliga världen (Marcuse 1964/68), hur mycket osannolikare var det då inte att föreställa sig en samhällsomvandling i den betydligt mera repressiva och auktoritära kommunistiska världen i Östeuropa?

Samhällsvetenskapens förundran inför det som hände i Östeuropa 1989 berodde därför inte minst på att vi var fångna i en tankefigur som har djupa rötter i det moderna, västliga tänkandet, det Hankiss (1990) kallar "hyperrationalitet". Det är en tradition som överbetonar det "opersonliga" i samhällsordningen, "systemet", på bekostnad av "livsvärlden" och samtidigt tenderar att överbetona det "rationella" eller "intellektuella" på bägge nivåer i den sociala ordningen, på bekostnad av det "irrationella" eller "känslomässiga" (se Vetlesen, 1992).

Huvudproblemet med det moderna samhällstänkandet är att "livsvärlden" som självständig dimension tenderar att helt försvinna i våra modeller av den sociala verkligheten. Detta var utgångspunkten för Alfred Schutz's (1973, 1975, 1976) försök att rekonstruera samhällsvetenskaperna från grunden och bygga upp dem kring livsvärldsbegreppet. De första som på allvar försökte att ta upp utmaningen från Schutz var Berger & Luckmann i *The Social Construction of Reality* (1966). Problemet med denna bok var det omvända, att systemvärlden närmast tenderar att försvinna som självständigt socialt faktum. Dess grad av självständighet reduceras till en slags "generationsproblematik".

Senare har Habermas (1981) försökt sig på detsamma. Habermas är betydligt mindre radikal än Berger & Luckmann, han introducerar livsvärldsbegreppet och resonerar kring det, men det är tydligt att han är ovillig att tilldela det en grad av självständighet som gör att det kan "balansera" systemets krafter. I stället är problemet, igen, att systemet hotar att "kolonisera" (och i sista hand att "utplåna") livsvärlden. Just detta grundantagande motbevisas dock av samhällsutvecklingen i Östeuropa. Här uppträder "livsvärlden" så att säga två gånger. Första gången som en förnyande kraft som får systemvärlden att bryta samman. Andra gången som en retarderande kraft i det att den nu bromsar den systemomvandling som är nödvändig för att stabilisera demokratierna och återföra de östeu-

ropeiska länderna till den västliga huvudfåran. Resultatet av livsvärldens "envishet" blir att transformationsprocessen framstår som en långt vanskeligare och mera smärtsam process än någon kunde föreställa sig (Reissig 1993a, 1993b).

Har kapitalismen en moral?

Tyska sociologer talar i dag om samhällsvetenskapernas "Sputnikschock" 1989. Denna avlöstes snart av det Havel (1993) kallat "den postkommunistiska mardrömmen" (i Tyskland talar man om östtryskarnas "enhetschock" då det visade sig att verkligheten efter återföreningen långt ifrån motsvarade de högt uppskrivade förväntningarna). Frågan är dock om samhällsvetenskaperna drog de nödvändiga konklusionerna av den första chocken.

Systemtänkandets dominans har ifrågasatts, men ett nytt paradigm som förmår att se livsvärldens självständiga roll i samhällsutvecklingen och skapandet av den sociala ordningen har vi knappast fått. I denna mening står samhällsvetenskapen fortfarande och stampar på samma fläck som före 1989. Det är fortfarande så att vår förståelse av den avgörande roll som livsvärlden spelar i både reproduktionen och förändringen av den sociala ordningen är klart underutvecklad. Vi saknar ett alternativt paradigm som gör det möjligt för oss att fokusera på *samspelet* mellan struktur- och aktörsperspektiv, på förhållandet mellan systemvärld och livsvärld (Wodrich 1992a, 1992b; Reissig 1993b; Thomas 1993). Det är i denna mening som ett sociologiskt studium av de östeuropeiska samhällena kan bidra inte bara till en bättre förståelsen av vad som händer i denna del av världen, utan också ge nya, friska impulser till samhällsvetenskapen i dess pågående paradigmbyte, där man definitivt överger det tidigare systemtänkandet och förankrar förståelsen av samhället i det nära och konkreta samspelet mellan system och systemomvandling å ena sidan och livsvärldarnas kontinuitet, sammanbrott och nykonstruktion å den andra.

En av förutsättningarna för ett sådant paradigmbyte är att vi definitivt gör upp med nu föråldrade föreställningar om kapitalismen som enbart framhäver dess systemkaraktär och ignorerar dess förankring i egna livsvärldar som den vuxit fram ur (Habermas 1973/77, 1981), eller ännu bättre, skapat sin egen förutsättning. Detta sätt att omformulera problemet finner vi hos en rad anglo-saxiska samhällstänkare, som med utgångspunkt i kapitalismens och entreprenörkulturens renässans på 80-talet, hävdar att kapitalismen inte kan reduceras till ett opersonligt system, utan att den har sin egen livsvärld, sin egen "kultur", eller "moral", som har en långt större betydelse än man normalt tillmäter den (Benne 1981; Rhyerson 1986; Berger 1986; Novak 1989; Johnson 1993). Det intressanta är ju

att den klassiska sociologin, substantiellt, sa detsamma. Utan en stark samhällsmoral, alltså utan *Gemeinschaft*, ingen *Gesellschaft*, ingen kapitalism. Det metodologiska och analytiska problemet var hur man teoretiskt skulle inplacera kapitalismens moral. Ty alla sociologer utgick ifrån att med kapitalismen får vi också ett opersonligt system, ett *Gesellschaft*, där det i princip inte finns någon plats för den typ av personliga avhängighetsrelationer som präglade det feodala samhället.

Men en kapitalism utan *Gemeinschaft* är, som Durkheim visar, ett anoriskt eller kaotiskt samhälle, ett samhälle utan fasta normer och utan social integration (Durkheim 1893/1964, 1897/1968). Marx talar i *Det kommunistiska Manifestet* om att kapitalismen är ett system som medför att "all that is solid melts into the air" (Berman 1982). Marx lösning var som bekant att kapitalismen, på grund av sin opersonliga karaktär, måste gå under och avlösas av en ny icke-kapitalistisk samhällsordning. Endast på detta sätt kan *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* fås att samverka på ett harmoniskt sätt. Detta var den lösning som prövades i Östeuropa med känt resultat.

Durkheim hade inga färdiga lösningar på problemet (Giddens 1971/78, 1979) och det är svårt att inom ramen för en Durkheimsk sociologi se hur en sådan lösning skulle vara möjlig. Anomin har kommit för att stanna, den är en integrerad del av ett komplext samhälle. Den moral som existerar är en *Gesellschaftsmoral*, det är en moral för opersonliga sociala relationer, en slags social kontroll som liknar den vi finner i civilrätten (Durkheim 1893/1964). Hur en sådan typ av yttre kontroll ska kunna få individerna i ett ytterst komplext och sårbart samhälle att inte trampa varandra på fötterna hela tiden och förorsaka konstant kaos är en gåta som Durkheim inte ger något svar på. Tvärtom är det ju så att den försvagning av den sociala kontrollen som karaktäriserar de moderna samhällena förutsätter en långtgående självkontroll hos de enskilda individerna, något vi upplever varje gång denna självkontroll brister, med stora samhälleliga skador som följd. Och ju mera komplext och sårbart samhället blir, ju mindre kan den yttre regleringen av individerna, via social kontroll av det ena eller andra slaget, förhindra att sådant sker.

Resonemanget kan på ett mindre dramatiskt plan konkretiseras i den sociala kontroll som utövas av civilrätten. Denna är ju, som Durkheim antyder, till för att kompensera den förorättade parten, återställa balansen mellan bägge parter. Men vad är det som hindrar en individ från att alltid och i alla tänkbara och otänkbara situationer stämma motparten om han tror att han kan tjäna på det? Problemet är inte rent akademiskt, vi kan se denna tendens i det amerikanska sjukhussystemet, vars kostnader exploderat bland annat på grund av just denna möjlighet som utnyttjas flitigt. Uppenbarligen är det inte tillräckligt att det finns en lagstiftning som säkrar parterna mot kontraktsbrott. Det måste finnas något i kapitalismen själv

som säkrar att de flesta kunder är nöjda och att antalet kontraktsbrott hålls nere på en acceptabel nivå. Just denna "självreglerande" tendens i kapitalismen kan sociologin i sin klassiska utformning inte förklara. Här krävs en kompletterande teori, som gör det möjligt att förstå vad det är som gör att marknaden kan fungera med ett minimum av inblandning från staten. Just detta problem har sociologer dock som regel avhållit sig ifrån att ställa (Etzioni 1988).

Durkheim har också en annan lösning på marknadssamhällets inneboende anomiska tendens. Det är den metodologiska föreställningen att de nödvändiga samhällsnormerna reproduceras av sig själva. De finns där, som en slags "sociala fakta" då man behöver dem (Durkheim 1895/1972). De "kallas fram" av samhället och utgör i en viss mening samhället. De utgör samhällets "moraliska krafter" och existerar i en sfär för sig, "sui generis", vad Parsons uppfattade som "systemets institutionalisering" av de "värden" som skulle till för att säkra den sociala ordningens integration (Parsons 1951) och som fick Durkheim att tala om sociala fakta som "ting".

Kapitalismens moral lokaliseras med andra ord utanför individernas "livsvärld". Den har en opersonlig, "systemaktig" karaktär. Det är intressant att en i övrigt liberal tänkare som Dahrendorf (1990) vägrar att beskriva det som händer i Östeuropa idag som en övergång till kapitalism och att hans huvudskäl just är den envisa föreställningen att kapitalismen, liksom dess nu historiskt överspelade rival socialismen, utgör ett (läs opersonligt) system. Dahrendorf föredrar att i anknytning till Popper (1945/77 & 1945/66) tala om det "öppna samhället". Det Dahrendorf dock glömmer är att denna öppenhet är det karaktäristiska för kapitalismen som "social ordning" och att en social ordning aldrig är identisk med "systemet" i det att varje social ordning innehåller både en "systemvärld" och en "livsvärld" som avspeglas i varandra men som samtidigt var och en har en självständig kraft. Öppenheten hos kapitalismen som social ordning (och varje annan tänkbar ordning) uppstår just på grund av att ingen ordning bara är ett system, det innehåller också alltid en mer eller mindre självständig livsvärld.

Livsvärlden kan motarbeta systemet men den kan också fungera som dess förutsättning. Det karaktäristiska för kapitalismen som system är dess brist på inneboende mål och mening. Denna måste skapas av individerna själva och detta kan enbart ske i livsvärlden (Berger 1986). Här "väljer" individerna en egen livsform som ger deras liv inriktning och mening. I undantagssituationer (exempelvis krig) slår individerna parentes om sina egna livsprojekt och samhällslivet som sådant får en högre grad av gemensam målinriktning, men det normala är att kapitalismen överläter åt individerna att själva skapa meningen med sina liv. Detta förutsätter ett accepterande av den ekonomiska och sociala "osäkerheten" som livs-

villkor. Utan en livsvärld där denna osäkerhet inför framtiden accepteras, inte bara som ett problem, utan också som en utmaning, skulle kapitalismens grundläggande kaotiska natur upplevas som outhärdlig och kapitalismen skulle mista den inre dynamik och kreativitet som håller den uppe. Vilken arbetarrörelse skulle acceptera en ständigt pågående strukturomvandling av arbetslivet, om man inte i denna smärtsamma men nödvändiga process också såg ett löfte om en bättre framtid för dess medlemmar? Och vilka individer skulle vilja påta sig de stora risker som krävs för att bygga upp ett eget företag från grunden utifrån en eller annan idé, om det inte i samhället fanns en mera eller mindre utbredd accept för tanken att sådana individer förtjänar vårt stöd?

Kapitalism och kaos

Ett grundläggande problem i alla samhällen är, som Heilbroner framhäver i *The Worldly Philosophers* (1953) att säkra individernas materiella överlevnad inom ramen för den sociala grupp de tillhör. Detta är inte så mycket ett biologiskt, som ett socialt problem. Människor är inte myror, de saknar en instinktiv arbetsdelning och koordinering av specialiserade aktiviteter. Bortsett från vissa extrema situationer, där trycket från omgivningen tvingar individerna till samarbete, är graden av koordinering som regel tämligen låg och framför allt osäker. Den hotas hela tiden av sammanbrott och kaos.

Det finns i princip tre olika sätt på vilka man kan etablera en slags ordning mitt i detta kaos: Traditioner, kommandosystem och marknadssystem. Traditionell arbetsdelning illustreras av det indiska kastsystemet, kommandosystemet av det egyptiska pyramidbyggandet och marknadssystemet av den moderna kapitalismen. Av dessa är den tredje varianten den mest radikala lösningen, ty där drivs "kaos"-elementet så att säga till sin spets i det att man i minsta möjliga utsträckning använder sig av de klassiska ordningsskapande faktorerna och nästan helt och hållet förlitar sig på det Adam Smith kallar den "osynliga handen", alltså en slags spontan anpassning, med hjälp av ett självreglerande system. Detta system är marknadssystemet. Att detta system överhuvudtaget kan fungera är ett mysterium och det är detta mysterium som Adam Smith ser som sin uppgift att försöka knäcka i sin bok *The Wealth of Nations* (1776). Hans problem är således på en och samma gång allmänmänniskt och specifikt. Frågan om att skapa ordning ur kaos är ett generellt problem för mänskligheten. Marknadssystemet står här för den mest avancerade lösningen i det att detta system tillåter mesta möjliga grad av kaos, dvs det tillåter den inneboende motsättningen i den mänskliga överlevnadsproblematiken att växa till oanade proportioner och likväl uppstår ur detta någon slags ordning eller rationalitet. Hur är detta möjligt?

Den moraliska dimensionen

Det är viktigt då man ska försöka bedöma Adam Smiths prestation att inte reducera honom till en cyniker. Adam Smith uppfattas av eftervärlden som en ekonom, men det vore mera korrekt att betrakta honom som samhällsfilosof. *The Wealth of Nations* ingår som andra delen i en planerad trilogi, byggande på de föreläsningar i moralfilosofi som Adam Smith höll i Glasgow under sin tid som professor där i samma ämne under åren 1752–1764 (för en kort livsbiografi se Raphael 1986). Den tredje delen, som skulle handla om politik och lagstiftning i olika historiska epoker blev dock aldrig avslutad och föreligger bara i utkast.

Det centrala och nya i Adam Smiths tankar, som man måste ha med i beräkningen för att förstå vad det är han vill säga i sin bok om nationalekonomi, finner vi i den första avhandlingen. Den utkom redan 1859, dvs 17 år innan dess efterföljare och hade titeln *The Theory of Moral Sentiments*. Boken är tydligt påverkad av Adam Smiths lärare i moralfilosofi, Thomas Hutcheson men också av Adam Smiths samtida kollega David Hume. Samtidigt skiljer den sig på avgörande punkter från dessa inspirationskällor. Adam Smiths moralteori utgör en i hög grad självständig produkt och kan sägas vara ett första bidrag till en moralsociologi som försöker ta hänsyn till både livsvärlden och systemvärlden samtidigt, i det att bägge antas ingå i den sociala ordningen. Det är därför naturligt att Smith, efter att ha studerat moralen (livsvärlden) kastar sig över ekonomin (systemvärlden). Dock förutsätter den senare den förra, och får sin mening endast genom att ses i ett sammanhang.

Skinner (1969/74) framhäver att utgångspunkten för den skotska moralfilosofiska skola som Adam Smith kan anses ha tillhört var a) att människan inte kan betraktas som en isolerad varelse utan att hon alltid befinner sig i socialt tillstånd; b) att människor sällan kan genomskåda konsekvenserna av sina egna handlingar, men att detta inte hindrar att summan av dessa spontana, oplanerade handlingar leder till en slags ordning som framträder "som om" det vore en gudomlig avsikt eller en förnuftig plan bakom det hela. Det generella problem som den skotska moralfilosofin ställde sig var således inte något Adam Smith uppfunnit, det var något som låg i tiden i den intellektuella och kulturella miljö han formats av. Inte heller Smiths moralfilosofi i sträng mening kan betraktas isolerat från den skotska skolan. Här var det framför allt två problem som stod i centrum. För det första, frågan om vad det är som gör att den mänskliga tanken föredrar en typ av handlingar framför andra. För det andra, hur man ska definiera vad dygd är.

Dessa två problemställningar hängde enligt Adam Smith ihop, ty de ger svaret på den mera överordnade sociologiska problemställning som Smith var nyfiken på, nämligen vad det är i den mänskliga naturen som gör

människan i stånd att vara social och samtidigt säkra en förnuftig samhällsordning, trots att individernas handlingar ej är koordinerade av en "Master Plan". Det Smith kommer fram till är att människan har en för henne unik förmåga att identifiera sig med andra människor. Det är denna förmåga som tillåter individer att bryta sig ut ur sitt eget snäva jag och leva sig in i andras livsvärldar. Detta är en tanke han övertar från Hume. Människor har, som han uttrycker det en viss "fellow feeling". Oavsett hur självisk en person är, finns det hos honom "uppenbart några principer i hans natur som gör honom intresserad av hur det går för andra, och uppfatta deras lycka som något nödvändigt för honom själv, även om han inte får ut något av detta /för egen del/ utom glädjen att betrakta det" (cit Skinner 1969/74:17).

Varur härstammar denna förmåga? En viktig del av förklaringen är att vi som individer kan etablera en "distans" till andra. Vi kan ikläda oss rollen av åskådare, dvs vi kan se på det som sker utifrån. Men hur kan vi förstå det vi ser framför oss? Det kan vi bara om vi kan sätta oss in i hur det känns att vara den andre i denna specifika situation. Som regel saknar vi identiska erfarenheter med den andre. Likväl kan vi sätta oss in i hur den andre tänker och framför allt känner det. Vi frågar oss hur vi skulle ha reagerat själva i samma situation och det är utifrån denna vår förmåga till inlevelse som vi bedömer huruvida en handling är moralisk eller inte.

Observera att Smith här inte alls förutsätter existensen av yttre, moraliska regler av typen "De tio budorden" eller liknande som individen ska rätta sig efter. Smith erkänner att sådana yttre moralregler eller lagar nog är nödvändiga för att samhället ska fungera, ty man kan inte förvänta sig att alla ska rätta sig efter sin egen inre röst. Det måste därför också finnas sanktioner som träder i kraft om reglerna överträds osv. Men existensen av dessa regler förklarar i och för sig inte varifrån dessa regler har kommit och hur de är möjliga. Här måste man förutsätta en slags egenskap som föregår de formella reglerna. Vi kan kalla det en social egenskap. En del av denna egenskap består i att kunna sätta sig in i hur andra människor tänker och känner. Men hur vet vi att det andra gör är rätt eller fel? Att hävda att vi lyssnar till vår inre röst är inte tillräckligt. Ty varifrån kommer denna inre röst?

Vår förmåga till att göra moraliska bedömningar måste kompletteras med ytterligare en dimension. Smith hävdar att denna förmåga uppstår ur ytterligare en slags distansering, nämligen en distansering från vårt eget handlande jag. Förutsättningen för att kunna bedöma andras handlingar, är förmågan att bedöma våra egna handlingar. Endast om vi kan betrakta oss själva utifrån, om vi kan se på oss själva med andras ögon, kan vi utveckla en förmåga att bedöma moraliska handlingar. Dessa två förmågor måste antas stå i någon slags växelverkan. Vi betraktar den andre och re-

laterar det vi ser till hur vi själva skulle ha reagerat och betraktar samtidigt oss själva utifrån, som om vi var i den andres kläder.

Ovanstående resonemang ger oss svaret på vad det är som gör att vi kan göra moraliska bedömningar. Därav följer dock inte nödvändigtvis att vi också handlar moraliskt. Hur förklarar vi språnget från moralisk urskiljningsförmåga till dygd? Smith introducerar här antagandet att av de två viktigaste dispositionerna i människans natur, lusten att såra och lusten att behaga eller vinna socialt erkännande, så är den senare dispositionen starkare. Det är också denna som gör att vi utvecklar en moralisk självkontroll, att vi håller oss tillbaka från att utföra handlingar som vi vet är moraliskt förkastliga.

Att vi söker socialt erkännande är i och för sig inte en moralisk egenkap. Det är snarare en benägenhet (*propensity*), som Adam Smith relaterar till individens intresse. Egenintresset ingår som en viktig del i Adam Smiths moraliska resonemang och det är bl a på denna punkt hans innovation i förhållande till de andra skotska moralfilosoferna ska ses. Ty även om egenintresset i sig självt är neutralt i ett moraliskt sammanhang, så är det samtidigt nödvändigt för att säkra den självkontroll som är nödvändig för att vi ska handla moraliskt. En annan viktig konsekvens är att människor, på grund av detta egenintresse, drivs att göra saker som är till gagn för hela mänskligheten. Sociala innovationer inom alla slags områden (teknologi, politik, vetenskap, konst etc) kan förklaras mot bakgrund av denna vilja att uppnå socialt erkännande. Smith skiljer dock samtidigt mellan två former av socialt erkännande. Den ena tar formen av egenintresse, dvs att man gör det riktiga eller något som är till nytta för andra i syfte att framstå som en bättre människa i deras ögon. Den andra är vad han kallar "självbedrägeri".

Självbedrägeri kan betraktas som handlingar som utförs inte för att man ska "se bättre ut" i andras ögon utan för att man ska "se bättre ut" i sina egna ögon, oavsett hur omgivningen ser på det. Den distans som är själva förutsättningen för den moraliska inlevelseförmågan sviktar således och resultatet blir bristande moralisk självkontroll, inte för att man nödvändigtvis önskar handla fel, utan för att man inte längre klart ser vad som är rätt och vad som är fel. Man lever i en förljugen värld, i det Ibsen kallar "livslögnens" värld. Enligt Smith utgör självbedrägeriet "källan till hälften av det mänskliga livets oordning. Om vi kunde se oss själva som andra ser oss eller som de skulle se oss om de kände oss, skulle en reformation i allmänhet vara oundviklig" (Skinner 1969/78:22). För Smith är självbedrägeriet lika neutralt som egenintresset, men dess konsekvenser är att reducera människans moraliska förmåga. Självbedrägeriet fungerar som ett hinder för att utveckla individens moraliska (och sociala) förmåga, liksom i Ibsens teaterkonst.

Föreställningen att Smiths ekonomiska resonemang skulle äga rum i ett moraliskt tomrum är ohållbar. Frågan om exakt hur Smiths moralfilosofi hänger ihop med det han säger om ekonomiskt handlande har varit en stötesten för både ekonomer och sociologer. En av förklaringarna till att man inte har kommit vidare är att man inte har tagit Smith på orden och hållit fast vid att moral för Smith inte primärt är en fråga om yttre regler och sanktioner. Dessa är nödvändiga, hävdar Smith, men bara för att människan i moraliskt avseende inte är perfekt. Men om detta var det enda vi kunde säga om människan, att hon inte är perfekt, skulle vi inte kunna förklara hur moral överhuvudtaget är möjlig (och vi skulle heller inte kunna förklara uppkomsten av moralisk självbehärskning eller moraliska reglers ursprung.

Moral är för Smith framför allt en egenskap. Och denna egenskap står inte nödvändigtvis i motsättning till egenintresset, eftersom egenintresset också har en moralisk funktion. Den förklarar varför individer, då de har lärt sig skilja mellan moraliska och omoraliska handlingar också tenderar att handla moraliskt. Egenintresset är därför minst lika viktigt i Adam Smiths moralteori som den moraliska empatin. Skillnaden är att egenintresset fungerar indirekt, medan den moraliska empatin eller "fellow feeling" är en direkt moralisk egenskap.

Att tolka Adam Smith

Vi kan nu tydligare se skillnaden mellan Durkheims resonemang om förhållandet mellan moral och ekonomi och de tankar som ligger till grund för Adam Smiths resonemang i *The Wealth of Nations*. Durkheim står för ett "systemperspektiv" på moralen, han betonar den "yttre" moralen, den som uppträder genom social kontroll och sanktioner av olika slag (allt ifrån moraliskt ogillande till böter, fängelse och dödsstraff). Adam Smith står för ett livsvärldsperspektiv. Det han intresserar sig för är vad som får människor att handla socialt. Detta förutsätter en viss förmåga, moralisk empati, men också en speciell böjelse, nämligen egenintresset, delvis manifesterat i önskan att uppnå socialt erkännande. Det senare kan åstadkommas genom att handla moraliskt riktigt, eller genom att man gör något nyttigt, något som uppskattas av andra än en själv, vilket i sin tur leder till moralisk självkontroll.

Antag att detta var huvudresultatet av vad Adam Smith kom fram till i sin bok om moralfilosofi. Vilken anledning har vi då att förmoda att han lade denna viktiga upptäckt på hyllan och kastade sig över ett nytt projekt som inte stod i någon som helst intellektuell förbindelse med det som tidigare hade sysselsatt honom? Allt det vi vet om nytänkande och personlig intellektuell utveckling generellt talar emot en sådan hypotes. Tvärtom

borde det vara så att det finns en inre, logisk förbindelse mellan hans två huvudverk. Att vi inte har förmått specificera vari denna förbindelse består, är ju inte detsamma som att vi kan avskriva det som verkar mest sannolikt.

Betraktar vi *The Wealth of Nations* närmare, upptäcker vi också att denna förbindelse existerar. Närmare bestämt finner vi den i det berömda (men grovt misstolkade) citatet om bagaren och slaktaren: "It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner but from their regard to their own self-interest." (Smith 1776/1978:119). Vad är det egentligen Adam Smith försöker säga här? Svaret finner vi några rader tidigare där Adam Smith talar om skillnaden mellan hur husdjur (exempelvis hundar) uppnår det de önskar och hur människor bär sig åt. Också människor bär sig ibland åt som tiggande hundar men hundar är inte i stånd att lyfta sig själva till människans nivå, som består i att byta varor och tjänster med varandra. Vari består det nya i detta sätt att tillfredsställa mänskliga behov och vad är det som gör det mera genuint socialt? Förklaringen är enkel. Med samhällets utveckling växer lavinartat antalet människor som jag är beroende av för min utkomst och för att tillfredsställa mina behov. En hund kan nöja sig med att vifta på svansen, han har som regel bara en husse. Den civiliserade människans behov är oändligt mycket mera differentierade. Hon är varje dag beroende av ett oräkneligt antal människors tjänster, varav de flesta är människor hon aldrig kommer i personlig kontakt med.

Här finns ett klart "systemelement" i Adam Smiths resonemang. Den sociala arbetsdelningen betyder att vi alla är beroende av varandra i ett ytterst komplext samspel. Durkheim säger i princip detsamma i *The Division of Labour*. Men var kommer moralen in i sammanhanget? Det är på denna punkt Smiths resonemang går helt andra vägar än Durkheims. Ty det Smith säger är att just på grund av denna större avhängighet av andra (varav många är okända för individen) så kan individen inte förlita sig på att dessa oftast okända andra ska skaffa honom det han behöver av ren välvilja.

Människan behöver nästan alltid hjälp av sin bröder, och det vore förgäves om han skulle söka den enbart genom deras välvilja. Det är större sannolikhet att hon får det hon vill om hon kan appellera till deras egenintresse i sin favör, och visa dem att det är till deras egen fördel att göra för henne det hon kräver av dem. Den som erbjuder en annan en sådan handel . . . föreslår följande. Ge mig vad jag vill och du ska få det du vill, det är innebörden i ett sådant erbjudande: och det är på detta sätt som vi uppnår från varandra huvudparten av de goda tjänster som vi behöver (Smith 1776/1978:118–19).

Den fråga som reser sig i förlängningen av *The Theory of Moral Sentiments* är, för det första, hur bagaren, bryggaren och slaktaren egentligen vet vad jag vill ha eller önskar mig. För att handeln ska komma till stånd är det uppenbart inte tillräckligt att slaktaren erbjuder mig sitt kött. Om

jag inte tycker om kött eller om jag tycker hans butik är osmaklig eller om hans uppträdande skrämmer bort kunderna blir det ingen handel av. Enbart egenintresset är uppenbart otillräckligt för att driva en slaktarbutik.

Om vi skulle ha frågat Adam Smith själv, skulle han förmodligen ha svarat ungefär så här. Slaktaren vet allt detta, ty han är i besittning av en egenskap som jag kallar "fellow feeling". Det är denna egenskap som i kombination med den allmänmänskliga böjelse jag kallar "egenintresse" gör att han kan driva en slaktarbutik. Utan denna böjelse och denna moraliska egenskap, skulle han tvingas att göra som tiggaren, leva av andras välvilja.

Den andra frågan som också pressar sig på är hur jag kan veta att slaktaren inte försöker lura mig. Hur kan jag veta att han inte försöker packa på mig skämt kött eller att han inte säljer hästkött under falsk varubeteckning. Här tar vi för givet att slaktaren vet vad jag vill ha, men att han utnyttjar denna förmåga till "fellow feeling" mot sina medmänniskor. Att detta förekommer är ingen hemlighet. Det är ett av skälen till att vi har lagar och domstolar för att förhindra att det sker.

Men är detta en tillräcklig förklaring? Vad händer om vi exempelvis inte upptäcker att vi blivit lurade eller om vi inte kan samla tillräckligt med bevis. Fenomenet "ekonomisk kriminalitet" visar att oavsett hur sträng lagstiftningen är och oavsett hur stora resurser samhället är berett att satsa på att motverka sådana exempel på bristande ekonomisk moral, så kan vi aldrig helt undanröja dess existens.

Enbart hotet om sanktioner från samhällets sida kan inte förklara varför de flesta slaktare i stället för att försöka lura mig, tvärtom finner en stolthet i att det kött de säljer motsvarar varudeklarationen. Det är denna yrkesstolthet, eller "egenintresse" som Smith säger, som förklarar att de flesta slaktare avhåller sig från fula metoder för att bli av med sitt kött. Även om de ställs i situationer där de kan känna sig frestade att minska på kraven gentemot sig själva, brukar den moraliska självkontroll som upprätthålls av egenintresset (önskan om gott anseende, socialt erkännande) vara tillräcklig och inga yttre sanktioner krävs.

Hur ska vi egentligen beskriva denna moralteori i sociologiska termer? Durkheim, som betonar just den opersonliga sociala kontrollen eller "tvångsdimensionen" (Durkheim 1895/1972) är uppenbart inte till stor hjälp. Detta betyder dock inte att sociologer helt skulle ha förbisett den typ av sociala relation som Smith bygger sin moralteori på. Vi känner igen dess fundament, tanken om "fellow feeling", men hos en helt annan teoritradition, nämligen i Cooleys och Meads analyser av rollövertagande och jagets utveckling (Cooley 1902/1964; Mead 1943/62).

Frivillighet och samarbete

Milton Friedman (1983) framhäver i sin tolkning av Adam Smith att ekonomiskt samarbete kan uppstå på två olika sätt, antingen genom tvång eller frivilligt. Det är här det första argumentet för marknaden framträder. En social arbetsdelning etablerad via marknaden bygger på frivillighet. Detta ligger i själva marknadens natur.

Marknadsrelationer är frivilliga av det skälet att de enbart kommer till stånd om bägge parter anser att det är till deras egen fördel. Förutsättningen för frivillighet är det element av "upplust egennytta" som vi finner i varje social marknadsrelation. Det är bl a detta som Adam Smith försöker att uttrycka i sitt berömda citat om att vi inte får vårt bröd från bagaren genom att appellera till vår omätliga hunger (tiggarrollen), men genom att försöka sätta oss in i vad bagaren önskar sig i gengäld för det bröd han har för mycket av (handelsmannens roll).

Så långt för Smith sitt resonemang på en systemnivå. De flesta ekonomer, som bara är intresserade av kapitalismen som system, går aldrig vidare. De frågar sig inte hur det kommer sig att denna typ av social relation överhuvudtaget är möjlig. Problemet reduceras till något rent "politiskt/ideologiskt", dvs till ett val av system. Om man vill ha den typ av social relation Adam Smith efterlyser ska man välja bort kommandoekonomi och välja marknadsekonomin.

Det rådet har man också rättat sig efter i Östeuropa. Tyvärr har resultatet i stort sett uteblivit. Varför? Kunde man tänka sig att det är något man har glömt? Tänk om det är så att kapitalism inte bara är ett system, utan att det är en social ordning, som innehåller både en systemvärld och en livsvärld? Men livsvärldar kan man inte byta ut som man byter skjorta. Med dagens moderna kommunikationer är det förhållandevis lätt att överföra kunskap om kapitalismens viktigaste institutioner (dubbel bokföring, fri prissättning, konvertibla valutor, någorlunda balanserade statsbudgeter etc), men är detta detsamma som att införa kapitalism?

Det finns en "fenomenologisk" och "interaktionistisk" aspekt av marknadsrelationer som ofta förbises. Kapitalismen är inte bara ett personligt system, den är också ett slags "spel" mellan levande människor. Detta förutsätter för det första att dessa har lärt sig spelets regler. Hur går det till? Ja en viktig förutsättning är, som Smith indirekt antyder, att vi kan mobilisera vår empati eller inlevelseförmåga. Med Husserl sätter vi en "parentes" om vår egocentriska självupptagenhet och blir nyfikna på världen omkring oss på ett "förutsättningslöst" sätt (Schutz 1975).

Egenintresse och "fellow feeling"

Det var viktigt för Adam Smith att betona att den ekonomiska ordningen i samhället skapades på frivillig väg. Därav följer dock inte att marknads-systemet bygger på oberoende, individuella handlingar. Tvärtom förutsätter de frivilliga relationer vi ingår i på systemnivå existensen av en samhällelig moral som uppstår på de mellanmännsliga relationernas område, alltså i livsvärlden.

Durkheim framhävde också att marknaden inte kan fungera på egen hand, det krävs bindande normer som reglerar marknadsaktörernas handlingar (exempelvis vid kontraktsbrott). Skillnaden mellan de två är att medan Durkheim tenderade att betrakta både den sociala arbetsdelningen och moralens utveckling i systemtermer, opererar Smith på två nivåer samtidigt, en systemnivå och en livsvärldsnivå. Skillnaden mellan de två är inte substantiell, ty bägge framhäver nödvändigheten av en moral för att kapitalismen ska fungera, men där Durkheim ser denna moral som något som frambringas av systemet själv (det är bl a här vi ska finna källan till Parsons missriktade försök att skapa en "General Theory" som på systemnivå förklarar allt och ingenting på en gång) gör Smith något otillåtet, sett ur ett Durkheimskt perspektiv. Han klättrar ner från systemnivån och hämtar ny näring ur det område där moral skapas och reproduceras, vilket inte kan vara annat än i livsvärldens privilegierade område. Långt ifrån att vara inbiten individualist, förankrar Adam Smith således systemet, som bygger på individuella och frivilliga handlingar (det man idag kallar "rational choice") i det sociala. Det är här, där moralen skapas, som människan blir en social varelse. Moralerna gör människan lämpad att fungera i samhället. Hur skall detta område beskrivas? Det kan uppenbarligen inte vara något som bara finns, ett "socialt faktum". Det är snarare något som blir till i en "levande process", dvs det är något som äger rum i en livsvärld.

Detta är också huvudtanken i Cooleys och Meads socialpsykologiska analyser av hur jaget (I) gradvis utvecklar ett "Me", ett socialt jag som är i stånd att betrakta sig självt ur samhällets synvinkel. Liksom i Smiths moralteori, fokuserar Cooley och Mead på hur förmågan till moralisk empati utvecklas. Smith kallar denna förmåga "fellow feeling". Cooley talar om "the looking-glass self" (som ju betyder förmågan att se sig själv genom andras ögon). Mead talar om "rollövertagande", som betyder att jaget föregriper den andres reaktioner genom att hos sig själv upptäcka en tendens att handla mot sig själv, som om man var den andre.

Parallellen mellan Smith och Cooley/Mead är uppenbar. Då denna moraliska egenskap, förmågan att överta roller och se sig själv genom andras ögon, är en förutsättning för marknaden, följer att den kritik som ofta riktas mot marknadsekonomin är felaktig. Tanken om egenintresse står inte i

motsättning till föreställningen om att moral bör föregå ekonomi. Den bekräftar i själva verket detta som de flesta av oss "spontant" upplever som självklart. Att marknadsekonomin har kommit att uppfattas som något fullständigt befriat från moral är därför inte Adam Smiths fel, utan beror snarare på den ekonomiska professionen som grep tag i det man omedelbart förstod, tesen om den självreglerande marknaden, men glömde att titta på det som är denna marknads förutsättning, nämligen att människor för att kunna handla individuellt och frivilligt, först måste ha utvecklats till sociala varelser, utrustade med en moralisk förmåga. Denna kritik kan också riktas mot Lawrence Kohlberg, som i sin moralteori antyder att för att kunna fungera i en marknadsekonomi är det tillräckligt med den typ av moral vi finner hos tioåringar (som enligt honom styrs av yttre incitament och sanktioner (Kohlberg 1927/77)). Ett sådant påstående skulle Adam Smith knappast ha gått med på. Det han säger är snarare att för att ett kapitalistiskt system ska fungera någorlunda friktionsfritt, krävs av människorna att de kan fungera i samhället, vilket de bara kan om de har utvecklat en hög grad av "fellow feeling" och moralisk självkontroll.

Adam Smiths lösning skiljer sig från Kants i det att Kant, i likhet med Durkheim, framhäver "pliktelementet", alltså gör moralen till något yttre (och dessutom till något individuellt). Smith gör moralen till något socialt och något som minimerar behovet av social kontroll.

Förmågan till moralisk inlevelse eller "fellow feeling" tycks stå i omedelbar motsättning till huvudregeln i marknadssystemet, som bygger på antagandet om egenintresse. Men om vi ser närmare på Adam Smiths argumentation, finner vi att egenintresset dels förutsätter en moralisk egenkap, dels har moraliska konsekvenser (moralisk självkontroll). Bägge är nödvändiga för att marknadssystemet ska fungera. Utan "fellow feeling" skulle individerna i ett utpräglat arbetsdelat system inte veta vad deras medmänniskor önskade sig och huvudparten av deras produkter skulle förbli osålda. Men egenintresset är minst lika viktigt, ty det är just detta egenintresse som gör att marknaden är självreglerande. Utan den moraliska självkontroll som skapas av egenintresset (önskan om socialt anseende) skulle laglösheten anta en sådan karaktär och föra till en så hög grad av otyglad våldsutövande att ingen modern stat, oavsett hur starkt stöd den hade i befolkningen, skulle kunna göra något åt det. Den otyglade ekonomiska kriminaliteten och våldet skulle snabbt växa staten över huvudet och samhället skulle falla sönder i kaos och anomi.

Kapitalismens anda

Om det inte existerade någon "spontan" laglydighet eller moralisk självkontroll, skulle vi få en hobbesk värld. Det är därför också logiskt att Hobbes endast ser ett sätt att undvika kaos, nämligen en väldig Leviathan som fråntar individerna deras rörelsefrihet. Hobbes må ha utgått från ett individualistiskt system (McPhearson 1962/77) men hans lösning ligger betänkligt nära pyramidbyggarmodellen.

Det intressanta är att Parsons, som utgångspunkt, accepterar Hobbes problematik. För honom finns det heller ingenting i den sociala ordningen själv som skapar den nödvändiga moraliska självkontrollen. Men Parsons är liberal demokrat och kan under inga omständigheter acceptera en lösning som den Hobbes pekar på. Vad är då alternativet? I *The Structure of Social Action* tycks lösningen på det hobbeska problemet vara existensen av någon slags samhälleligt etablerad värdehierarki. Han kommer dock inte i den boken in på hur denna värdehierarki uppstår, detta är ett problem han återvänder till i sina senare skrifter (där hans systemteoretiska ansats också är tydligare utvecklad och där han också direkt utpekar skol-systemet som räddaren i nöden). Allt i allt tenderar Parsons modell att återintroducera någon slags medeltida modell där en hierarkisk och enhetlig ideologisk apparat (i medeltiden var det kyrkan, i ett modernt, sekulariserat samhälle är skolsystemet mera passande) utövar en omfattande social kontroll över individerna och därmed säkrar den moraliska självkontroll som är nödvändig. Vad denna "romantiska" lösning helt ignorerar är att det medeltida samhället långt ifrån att vara kännetecknat av moralisk återhållsamhet, var ett vilt och våldspräglat samhälle och att kyrkans uppgift mest bestod i att legitimera barbarin.

Om Parsons var predestinerad för en intellektuell lösning som överbetonade systematisk indoktrinering av en bestämd ideologi som en betingelse för att det rådande systemet skulle fungera, så behövde han som intellektuell också kunna legitimera denna tanke, dvs hänvisa till någon intellektuell auktoritet som sagt något liknande. Här faller tanken omedelbart på Durkheim. Att denne har spelat en viktig roll i utvecklingen av Parsons starkt systemorienterade handlingsteori framgår med all önskvärd tydlighet i *The Structure of Social Action*. Samtidigt är det dock också intressant att Parsons i denna bok inte ställer frågan direkt, i termer av kapitalism och moral. I stället tar han en lång omväg, det vill säga, han börjar med ett oerhört generellt formulerat problem, frågan om den sociala ordningens karaktär.

Denna "vändning" i Parsons tänkande döljer en viktig inspirationskälla i en tidigare fas av hans utveckling, nämligen Sombart. I en tidig artikel från 1928, "Capitalism in recent German Literature: Sombart and Weber" framgår att det är kapitalismen som fenomen som väcker Parsons intresse.

Dessutom kan man läsa mellan raderna att han är betydligt mera impone-
rad av Sombarts teori om kapitalismen än av Webers. Jämförelsen mellan
de två faller klart ut till den förres fördel.

Det som drar honom till Sombart är att man hos Sombart, till skillnad
från Weber, finner en teori om kapitalismen som ett "ekonomiskt sys-
tem" snarare än bara en "idealtyp". Detta ekonomiska system har enligt
Sombart tre aspekter, en organisationsform, en teknik och en mental atti-
tyd eller anda (*spirit*). Av dessa tre, fokuserar Sombart speciellt på kapita-
lismens anda, som enligt honom genomsyrar hela systemet och har skapat
dess organisatoriska form. Trots att det är fråga om en generell teori om
kapitalismen, hävdar Sombart samtidigt att kapitalismen och den kapita-
listiska andan är historiska fenomen. De uppträder på vissa bestämda plat-
ser och i vissa tider. Teorin är därför, framhäver Sombart, teoretisk och
historisk på samma gång. Samtidigt framhäver Sombart klart dess "sys-
tem"-karaktär. Kapitalismen undantränger tidigare samhällsformer där
ekonomisk aktivitet inte stod i de abstrakta, icke-humana målens tjänst.

Vilka är då dessa mål som sätts av systemet? Huvudproblemet tycks
vara att dessa mål inte kan definieras på förhand i det att målsättningen
hela tiden förskjuts. Den kapitalistiska andan, eller snarare den aspekt
som Sombart kallar "företagsandan", är per definition något som strävar
bortom sig själv, den behärskas av det Sombart kallar *Unendlichkeitsstre-
ben*. Detta gör i sin tur att då man inte kan definiera målet, tenderar kapi-
talismen att bli identisk med sitt medel, dvs av själva organisationsfor-
men, som är ett system baserat på bland annat privat initiativ och utbyte
och den ständiga revolutioneringen av tekniken som bryter med den orga-
niska världens begränsningar (här uppträder kapitalismens rastlöshet och
oändlighetssträvan på nytt).

Trots allt finns det ett dynamiskt och kreativt element i "företagsan-
dan" som sådan. Denna undanträngs dock mer och mer av den andra
aspekten av den kapitalistiska andan, nämligen det som Sombart kallar
den "borgerliga andan". Denna definieras i termer som mycket liknar
Webers kapitalismbegrepp. Här är det rationaliteten och framför allt den
rationella livsföringen som står i förgrunden. "Dess uppgift är att göra li-
vet systematiskt, disciplinerat, säkert; att underkasta entreprenörens planer
en noggrann kontroll och minutiös kalkylering av profit och förlust. Den
uppträder i form av en *business ethics* vars typiska dygder är pålitlighet,
återhållsamhet, enkelhet, flit, sparsamhet." (Parsons 1928/1985: 27–28).
Allt i allt, drar Sombarts kapitalismteori kraftigt i riktning mot en system-
teoretisk förståelse. Även om det finns tendenser till att framhålla en livs-
världsdimension, tenderar denna helt att drunkna på grund av den kapita-
listiska andans övervägande opersonliga karaktär. Det är, tror jag, här som
Parsons teoretiska vandring mot en systemteoretisk förståelse av kapitalis-

men, som inte lämnar minsta plats för livsvärldsdimensionen, fixeras och fasthålls i hela hans långa och framgångsrika karriär.

Parsons abstrakta, verklighetsfrämmande sociologi bottnar, tror jag, i att han i alltför hög grad satt fast i en av Sombart inspirerad syn på kapitalismen som ett opersonligt system och att han undervärderade den roll som livsvärlden spelar både i samhällen där kapitalismens spelregler är allmänt accepterade och där de är på väg att introduceras. I det förra fallet kan vi tillåta oss lyxen att bortse från livsvärldens existens, emedan den livsvärld kapitalismen behöver finns där, med eller utan de intellektuellas medverkan. Detta gäller inte i det senare fallet, eftersom den livsvärld som ska bära upp det Smith kallar "fellow feeling" och den moraliska självkontroll som säkras av egenintresset, här inte kan tas för given. Den ska först byggas upp och i vissa fall ska den byggas från grunden.

Kapitalismen som ett spel

Utvecklad kapitalism har behov av en hög grad av rättslig förutsägbarhet, men det betyder inte att kapitalismen i sig själv kan reduceras till den "rationella" dimension som Weber i så hög grad fokuserar på (Weber 1961, 1980; Aron 1967/80; Bendix 1962; Freund 1969). Weber (1920/1970) föreställde sig att kapitalismen, som en utpräglad rationell samhällsform, måste ha vuxit fram ur en livsvärld med en utpräglat "rationalistisk" livsföring (kalvinismen). Detta är dock att fokusera på *en* aspekt av kapitalismen. Ty det är uppenbart att kapitalismen också innehåller ett starkt "irrationellt" drag, som förklarar dess inneboende dynamik och kraft. Schumpeter är inne på detta i sin tes om entreprenörerna som en slags "utvecklingens hjältar" (Beckman 1990). Han anknyter här till Sombart som ju delvis var inne på samma linje. Liksom Sombart, tror dock Schumpeter inte på att denna irrationella, livsvärldsförankrade dimension kan överleva. Argumentet hos Sombart är att en tanke om *Unendlichkeit* skulle stå i fundamental motsättning till livsvärlden, som bygger på en slags organisk livsform. Det är åter den gamla, romantiskt inspirerade distinktionen mellan *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* som spökar.

Gemeinschaft måste vara "traditionell" och kan inte vara "modern" och den kan framför allt inte acceptera osäkerhet. Detta är ett uttalat antagande i den västliga kapitalismteorin, som aldrig har verifierats och jag tror heller inte den håller för en närmare prövning. Jag tror vidare inte att rationell livsföring och denna mera irrationella dimension; accepterandet av att framtiden är osäker, behöver utesluta varandra. Tvärtom, är det ju bl a just osäkerheten i den Kalvinska doktrinen som framtvingar det rationella och metodiska handlingsmönstret. Denna appellerade till en överjordisk värld. Idag lever vi alla i denna värld, dvs osäkerheten i livsvärlden

är en produkt av själva systemet som bara kan utvecklas genom att ständigt utvidga osäkerhetsmarginalen.

Det är också denna utveckling som gör Smiths tanke om "fellow feeling" mera aktuell än någonsin. I en arbetsdelning som uppnår globala dimensioner, blir förmågan till inlevelse, eller rollövertagande, helt avgörande för nationers och individers överlevnad. Mera än någonsin är det nödvändigt att individerna mobiliserar sina moraliska egenskaper, att de kan se sig själva utifrån (hur betraktar andra det jag gör, där dessa andra inte bara behöver vara nu levande människor utan också framtida generationer; dagens miljömedvetande står därför inte i motsättning till kapitalismens moral men har omvänt vuxit fram ur den avancerade "fellow feeling" som den moderna kapitalismen förutsätter) och att de samtidigt kan leva sig in i hur dessa andra tänker (vilket är en förutsättning både för att erövra nya marknader och för att leva sig in i hur kommande generationer kommer att bedöma dagens energifrosseri och miljöförstörelse).

Cooleys och Meads sociologi är i detta avseende betydligt mera relevant för att förstå kapitalismen som social ordning än både Parsons' och Webers. Meads beskrivning av hur jaget utvecklas, hjälper oss också att förstå vad det är Adam Smith försöker säga. Kapitalismen, som Smith ser den, är ett komplicerat spel som kräver inte bara att man på ett yligt sätt kan "uppträda" som om man var en annan än den man är, utan att man verkligen kan "spela" rollen, kliva in i den och "vara" den man spelar. Det senare kräver att man inte bara förser sig med yttre attribut, utan att man också har en förmåga att betrakta sig själv utifrån, att man kan se sig själv med andras ögon, vilket är det Cooley framhäver med begreppet "looking-glass self". Ur andras reaktioner kan jag se om jag spelar min roll riktigt.

Men inte heller detta är tillräckligt. För att jag helt skall kunna tränga in i rollen, måste jag också kunna identifiera mig med den andre. Jag måste krypa in i hans/hennes roll, "överta" den andres roll, som Mead uttrycker det. En försäljare exempelvis, måste kunna identifiera sig med kunden. Denna förmåga att kunna överta andras roller är i princip medfödd, menar Mead. Människan är i denna mening född social. Dessa sociala instinkter utvecklas samtidigt och förfinas i en historisk och livsbiografisk utvecklingsprocess. Den förstnämnda aspekten är dock något Mead inte kommer in på, eftersom det förutsätter ett studium också av systemdimensionen, något Mead lämnar därhän. Det är dock i princip inget som hindrar att sociologin tar vid där Mead själv satte stopp. Jag tror det är möjligt att visa att den moraliska egenskap som både Adam Smith och Mead belyser är en förmåga som utvecklas historiskt med kapitalismens framväxt.

Förmågan till "rollövertagande", stabiliseringen av ett "Me" och framväxten av det "generaliserade andre" växer fram parallellt med framväx-

ten av kapitalismen som "spel". Man kan iaktta framväxten av denna större förmåga till inlevelse i den italienska renässansen på 1400-talet ungefär samtidigt med skapandet av den dubbla bokföringen, en av de "tekniska" innovationer som den moderna, räntabilitetssökande- och kalkylerande kapitalismen bygger på. Liknande historiska sammanfall uppträder i Holland på 1600-talet (en guldålder för "vardagslivets" målare) och i England på 1700- och 1800-talen (den period då den moderna romanen, som i hög grad är ett engelskt fenomen, växer fram).

Entreprenörtänkandet

Adam Smiths moralteori kan hjälpa oss att förstå vissa aspekter av den pågående transformationsprocessen i Östeuropa, som omedelbart verkar förvirrande. Ett exempel är framväxten av ett entreprenörtänkande. Hur är ett sådant tänkande överhuvudtaget möjligt i ett land där det privata företagandet krympt till osynlighet? Jag ska senare komma in på denna företagsamhets mörka sidor, men för att förstå den roll moralen spelar i dagens Östeuropa, måste vi först undersöka dess grundläggande förutsättningar, förekomsten av moralisk empati. Innan en företagare kan lura sina kunder, måste han först ha lärt sig att urskilja vad kunden vill ha. Denna senare förmåga kan inte tas för given i de tidigare kommandoekonomierna. Man finner här en utpräglad grad av "rollrigiditet", en ovilja och oförmåga att identifiera sig med andra roller än sin egen (vilket man strax kan märka om man kommer in i en östeuropeisk butik, där expediten nog vet vad saker och ting kostar och vilken kvalitet de har men helt saknar lusten att demonstrera varorna för kunden). Denna rollrigiditet lever kvar på många ställen, inte bara i Ryssland. Samtidigt ser man dock tydliga tecken på att den gradvis är på väg att brytas upp. Fortfarande är det dock fråga om en rollinlevelse på en tämligen elementär nivå, den liknar mest det Mead (1934/1962) kallar "leknivån", där nyfikenheten är drivkraften och där man försiktigt prövar sig fram i "okänt" land, genom att överta en roll i taget.

En ryss som beger sig ut på St Peterburgs gator med en eller annan privat ägodel hemifrån, som han desperat försöker prångla ut till någon av de förbipasserande, är knappast en "egen företagare", oavsett hur mycket han eventuellt behöver pengarna. Den dam som tidigt om morgonen står och väntar på att det statliga varuhuset ska öppna och som man senare på dagen kan se sälja den rock hon köpte, med god förtjänst och till en ivrig kund, har en första gryende insikt i vad det kapitalistiska spelet handlar om. Det hon gör är fortfarande delvis på lekstadiet, hon experimenterar sig fram liksom barnet i lekrummet. Den desperate försäljaren

är blott en förklädd tiggare, han exponerar sina egna påtagliga behov av pengar.

Damen med rocken är ännu ingen kapitalistisk spelare i full mening, hon drivs mera av nyfikenhet än av en mogen tanke om att etablera sig som egen företagare. Just denna nyfikenhet har dock lett henne in i en tidigare okänd värld, hon har helt på egen hand erövat en av affärsvärldens viktigaste hemligheter, den Adam Smith försöker beskriva. Om du vill ha något av andra (uppnå socialt anseende, tjäna pengar etc), så tänk inte på dina egna behov, tänk på andras.

Hur gör jag det? Det kräver att jag sätter parentes om mina förutfattade meningar och börjar betrakta världen på nytt, liksom ett barn. Dvs att lekelementet i en viss mening aldrig försvinner, det lever kvar också i spelets mera sofistikerade form. Skillnaden är att i spelet så är min förmåga till rollövertagande mycket mera omfattande. Den inskränker sig inte bara till min närmaste umgängeskrets, den vidgar sig hela tiden. I detta fall är förmågan till rollövertagande mindre, men den finns där. Damen ifråga har tänkt ungefär så här: Det kan inte vara särskilt lustigt att stå lång tid i kö om man vill köpa en rock och då man äntligen kommer fram till disken efter att ha väntat flera timmar finns det kanske inga rockar kvar. Detta är givetvis en strängt lokal iakttagelse. Det som fungerar i Moskva fungerar inte i Berlin. I Moskva är köerna fortfarande långa i de statliga butikerna (för att priserna där är subventionerade), vilket skapar ett utrymme för företagsamma damer som gör sig mödan att skaffa de varor som efterfrågas och sälja dem vidare på gatan utanför till presumtiva köpare, ty av dessa måste det finnas några som är beredda att betala ett visst påslag för att a) slippa stå och vänta i kö och b) vara säkra på att få rocken.

En månad senare ser vi kanske samma dam upprätta ett stånd på en sidogata. Hon har nu sagt upp sig från sitt arbete för att på heltid ägna sig åt sitt nystartade företag. Nu leker hon inte längre egen företagare, hon är egen företagare. Hon har helhjärtat gått in i det kapitalistiska spelet och tagit språnget från den första, inledande, "lekfasen" till en mera helhjärtad identifikation med den nya rollen och samtidigt med hela det system i vilket denna roll fungerar och som ger den dess inre mening.

Mead är ganska grumlig i sina formuleringar, men jag tror att det är detta han djupast sett menar då han talar om jagets utveckling från "lek" till "spel". I leken provar vi oss fram, vi "föreställer" oss att vi är någon annan än den vi är. Vi definierar själva reglerna som vi suveränt kan ändra då vi har lust. I spelet "fångar bordet" som man säger i Danmark. Här är reglerna något som finns och det gäller att lära sig dem in i minsta detalj om man vill bli en framgångsrik spelare. Det är i denna mening man kan tala om ett språng i jagets utveckling från lek- till spelnivå. Leken är en nödvändig förutsättning för att man skall kunna spela, men spelet är

något annat och mera avancerat. Det representerar en högre fas av jagets utveckling, där jaget så att säga "vuxit samman" med den ytterst komplexa, samhälleliga interaktionsprocess som rollspelet är uttryck för (det Mead kallar "den generaliserade andre").

Den affärsverksamhet man ser i Ryssland idag omfattar hela spektrat, från förklätt tiggeri till startandet av nya företag. Om vi ser på dessa senare, upptäcker vi att de ofta saknar något som Smith hävdar är nödvändigt för utvecklingen av moralisk självkontroll, nämligen stolthet över sitt yrke och sin position. De lätta pengar de tjänar i mängder ger dem inte den självtillfredsställelse och framför allt inte det sociala anseende de kanske djupast eftersträvar. Detta ska ses mot bakgrund av att det egentligen är oerhört lätt att tjäna pengar, då man väl har upptäckt "hemligheten". Härtill kommer omgivningens utpräglat fientliga hållning till entreprenörer, som snarare har ökat än minskat. Man ser inte med blida ögon på den plötsliga rikedom hos detta nya skikt. Detta är en viktig förklaring till att egenintresset och det sociala anseendet inte kan fungera som Adam Smiths moralteori förutsätter: som moralisk självkontroll. Det är omvänt så att de nyrika vältrar sig i lyx, samtidigt som de i stort sett struntar i gällande lagar, lurar sina kunder, bryter avtal osv.

Rysk gangsterkapitalism

Frånvaron av moralisk självkontroll hos de nya entreprenörerna i Ryssland yttrar sig på flera olika sätt, varav "gangsterkapitalismen" är den mest spektakulära formen. Denna ska främst ses mot bakgrund av den typ av sociala nätverk som för de mera privilegierade östeuropéerna utgjorde det enda "sociala kapital" de hade med sig i bagaget och som de inte hade några skrupler att utnyttja maximalt. Studier av den sociala rekryteringen till den nya entreprenörsklassen pekar på att det ofta är tidigare medlemmar av nomenklaturen som utnyttjar sina kontakter i maktapparaten och/eller företagare ur den "andra ekonomin" som ackumulerat tillräckligt med startkapital för att kunna muta de ämbetsmän som tillhandahåller de nödvändiga papperen och betala de gangsterlikor som svärmar likt getingar kring den nya företagsamheten (Kupferberg 1992, Radaev 1992).

Problemet är dock djupare än så, då den nya klassen av entreprenörer fungerar i ett kulturellt klimat där inställningen till privat företagsamhet som sådan är djupt fientlig. Då Gorbatsjov under sin tid genomförde den lagstiftning som legaliserade privat företagsamhet (Plocker 1990, Ohlsson 1991), bidrog detta snarare till att förstärka befolkningens misstro mot den nye kommunistiske ledaren. Det finns, som flera ryska observatörer framhåvt, en utpräglad motvilja mot att vissa människor får lov att berika

sig (Isyumov 1990). Det handlar inte bara om ostentativ konsumtion, utan om ett djupt upplevt "resentiment" mot själva möjligheten att skapa sig en annorlunda tillvaro – samtidigt som just detta är vad de flesta människor drömmer om. Existensen av denna djupt ambivalenta hållning till privat företagsamhet var ett av huvudresultaten av ett forskningsprojekt om sovjetiska småföretagare, ledd av Lilia Babaeva vid Sociologiska Institutionen under den dåvarande Sovjetiska Vetenskapsakademien i Moskva (Babaeva et al 1989, Pruss 1991). Samma ambivalens avspeglas i en opinionsundersökning som utfördes av det ledande sovjetiska opinionsundersökningsinstitutet i december 1990 (VZIOM, 1991). Resultaten av sådana kvantitativa undersökningar är svårtolkade, bl a för att ryssar har svårt att förstå vad marknadsekonomi överhuvudtaget är och för att vi inte känner de associationskedjor som begrepp som "kapitalism" och "marknadsekonomi" sätter i gång hos respondenterna. Det material jag själv samlade in under resor till Moskva och St Petersburg 1990 och 1991, genom samtal med sociologer, "deltagande observation", tv-tittande och tidningsläsande bekräftade att det finns en oöverstiglig klyfta mellan de allmänt positiva förväntningar ryssar har om kapitalismen som system och deras omisskännliga hat mot de människor som utnyttjar chansen nu då möjligheterna finns.

Samtidigt ska man dock lägga märke till att inställningen till de nya kapitalisterna och deras livsvärldar varierar starkt med ålder. Den mest uttalade fientligheten finner man i den äldre generationen. Ambivalensen är tydligast hos de medelålders grupperna. Hos de yngre uppträder en utpräglad normlöshet som närmar sig likgiltighet. I en viss mening kan man säga att för den uppväxande generationen finns det ingen livsvärld kvar att hålla sig till, det finns bara ett system som man får lära sig att utnyttja eller gå under. Detta skall ses mot bakgrund av att den trygghet som trots allt fanns i det gamla systemet brutits sönder och att vardagen idag mycket handlar om att bara överleva. Fattigdom och överlevnadskamp ökar hatet mot de nyrika entreprenörerna. Dessa svarar med ostentativ konsumtion och genom att försöka att betala så lite skatt som möjligt. Många affärstransaktioner registreras aldrig, just av denna anledning. Men det man sparar i skatt blir i stället beslagt av den framväxande maffian, som skaffar sig den insyn i affärsmännens räkenskaper som staten saknar. Ju fler skumma affärer, desto mer plats för kriminalitet och våld i affärsvärlden. Resultatet blir en ond cirkel; ju mer otyglad och våldspräglad denna affärsverksamhet blir, desto osäkrare blir det att bedriva affärer och ju mindre benägna blir entreprenörerna att tänka och handla rationellt och långsiktigt.

Civilisationsprocessen

Norbert Elias har i sin banbrytande studie *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) visat att förmågan att tänka långsiktigt och, mera generellt, att uppvisa moralisk självkontroll inte är något som kan tas för givet, det är något som växer fram i en lång och utdragen historisk process vars två stöttepelare är en centralisering av våldsmakten och en decentralisering av den ekonomiska makten eller, vilket är detsamma, en utbredning av den sociala arbetsdelningen och därmed också av den ekonomiska och sociala konkurrensen.

Det som har hänt i Ryssland är att den första dimensionen har brutit samman, vilket inte kan undgå att leda till regression, samtidigt som den andra dimensionen, konkurrenssamhället, fortfarande är i sin begynnelse, på grund av den ryska ekonomins väldiga monopoliseringsgrad. Stora delar av den nya företagarklassen tycks i verkligheten vara underleverantörer till den förstatilgade industrin och är därför i mycket ringa grad utsatt för konkurrens (här är förbindelser och mutor betydligt viktigare). Omvänt är marknaden för de nya och dyra lyxprodukterna ännu alltför liten. Resultatet blir att den kraftigt monopoliserade konsumtionsvaruindustrin och distributionssektorn lever kvar, samtidigt som det uppstår små fickor av lyx som vänder sig enbart till västerlänningar och till de nyrika.

Denna historiskt unika konstellation liknar det Weber kallar "äventyrskapitalism", såtillvida som möjligheterna att uppnå stora profiter är stora. Omvänt är risken för liv och lem också långt utöver det normala (i Moskva skjuter man bankdirektörer som man skjuter hästar). Det är en gåta hur denna otyglade kapitalism kunde ge upphov till dagens moderna, rationellt organiserade kapitalism, som ju bygger på hög grad av förutsägbarhet, långsiktigt tänkande och självkontroll. Webers förklaring, som fokuserar på borgerskapets rationella livsföring, är som Elias framhåver otillräcklig (Elias 1936/78, Mennel 1992). Enligt Elias, var det snarare inom hovlivet som den nya, mera återhållsamma livsstilen slog igenom för att därifrån sprida sig nedåt, till borgerskapet och de lägre klasserna. Detta gör emellertid också att Webers rationalitetsbegrepp som sådant framstår som otillräckligt. Ty det Weber, i likhet med Sombart betonar, är "systemkaraktern" i denna rationalitet. Elias framhåver omvänt att rationaliteten är fast förankrad i livssfären, dvs i människornas moraliska självkontroll. Weber blandar konsekvent ihop det systematiska (den framväxande sociala arbetsdelningen, centraliseringen av våldsmakten, utvidgningen av konkurrensen) med livsvärldsdimension (rationell livsföring som i verkligheten inte är något annat än utvidgningen av den moraliska självkontrollen).

Elias civilisationsteori kan ses som en sociologisk pendang till den andra aspekten av Adam Smiths moralteori, tanken om att egenintresset har

moraliska konsekvenser, eftersom det är egenintresset som skapar den moraliska självkontrollen. Elias relaterar i likhet med Adam Smith framväxten av en moralisk självkontroll i livsvärlden (en kontroll som mest handlar om att det råbarkade ersätts av mera civiliserade vanor och att "tröskeln" för det skamliga och pinsamma rycks fram) till motsvarande systemförändringar. Där Smith i huvudsak betonar den framväxande konkurrensen och arbetsdelningen, framhäver Elias också den parallella utvecklingen på det politiska området. Centraliseringen av våldsmakten är både en konsekvens av och en förutsättning för den högre grad av "sammanflätning" av individerna som utgör ett led i deras "pacifiering".

Den osäkerhet som vi finner i ett samhälle där våldet är allestädes närvarande ersätts av den ekonomiska (och mellanstatliga) konkurrensens osäkerhet. Det är detta som gradvis tvingar individerna att bli moraliskt återhållsamma. Men "modellen" för denna återhållsamhet utvecklas långt innan den globala marknadsekonomins genombrott. Det är vid de europeiska hoven som individerna lär sig att tygla sina passioner och att uppträda mera långsiktigt och kalkylerande.

Ett problem hos Adam Smith är att han varken i *The Theory of Moral Sentiment* eller *The Wealth of Nations*, förklarar hur orienteringen mot socialt anseende och den därav följande självkontrollen uppstår. I den förra tas den för givet, i den senare följer den mer eller mindre automatiskt ur den ökade samhällliga arbetsdelningen. Detta kan förklara det påfallande abrupta resonemanget om slaktaren och bagaren, som inte förankras i en egentlig historisk teori, som påvisar hur egenintresset uppstår och formas i livsvärlden, mot bakgrund av en gradvis påverkan från systemets transformation. Det är denna senare teori vi finner hos Norbert Elias, som alltså på ett utmärkt sätt kompletterar Smith på denna punkt. Detta antyder också att en djupare förståelse av de processer som pågår i dagens Östeuropa måste baseras på ett historiskt studium av livsvärldens utveckling före, under och efter kommunismen.

REFERENSER

- Aron, Raymond (1967/80) *Main currents in Sociological Thought 2*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Babaeva et. al. (1989) "Smerteljnjaja bolezn ili lechkaja prostuda", *Vetjernaja Moskva*, 21 februari.
- Beckman, Svante (1990) *Utvecklingens hjältar. Om den innovativa individen i samhällstänkandet*. Stockholm: Carlsons.
- Bendix, Reinhard (1962) *Max Weber - an Intellectual Portrait*. New York: Anchor Books. Doubleday & Company.
- Benne, Robert (1981) *The Ethics of Democratic Capitalism*. Philadelphia: Fortress Press.
- Berger, Peter & Luckman, Thomas (1966/79) *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin Books
- Berger, Peter (1986). *The Capitalist Revolution*. New York: Basic Books.
- Berman, Marshall (1982) *All That is Solid Melts Into Air*. New York: Simon & Schuster.

- Childe, V. Gordon (1936/83) *Man Makes Himself*. New York and Scarborough: New American Library.
- Conquest, Robert (1993) "Academe and the Soviet Myth", *The National Interest*, Spring.
- Cooley, Charles, Horton (1902/1964) *Human Nature and the Social Order*. New York: Schocken.
- Dahrendorf, Ralf (1990) "No third way", *Partisan Review*, Nr 4.
- Durkheim, Emile (1893/1964) *The Division of Labor in Society*. New York: The Free Press.
- Durkheim, Emile (1895/1972) *Den sociologiske metode*. København/Fremad.
- Durkheim, Emile (1897/1968) *Suicide*. New York: The Free Press.
- Elias Norbert (1936/78) *Über den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Etzioni, Amitai (1988) *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: The Free Press.
- Freund, Julien (1969) *The Sociology of Max Weber*. New York: Vintage Books.
- Friedman, Milton & Rose (1983) *Free to Choose*. New York: Avon Books.
- Giddens, Anthony (1971/78) *Capitalism and Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony (1979) *Emile Durkheim*. New York: The Viking Press.
- Gilder, George (1985) *The Entrepreneurial Spirit*. New York: Viking.
- Gleick, James (1987) *Chaos. The Making of a New Science*. New York: Viking.
- Habermas, Jürgen (1973/77) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1981) *Theorie des Kommunikativen Handelns I & II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hankiss, Elemér (1990) *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press.
- Havel, Vaclav (1993) "The Post-Communist Nightmare", *The New York Review of Books*, Nr 10.
- Heilbroner, Robert (1953/80) *The Worldly Philosophers*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Hollander, Paul (1992) "Sociology and the Collapse of Communism", *Society*, November/December.
- Hollander, Paul (1993) "Non-predicting the Fall of Communism", *Partisan Review*, Nr 2.
- Izyumov, Alexei (1990) "Long Live the millionaires", *Moscow Magazine*, August.
- Johnson, Paul (1993) "Blessing Capitalism", *Commentary*, Nr 5.
- Kohlberg, Lawrence (1927/1977) "The Cognitive-Developmental Approach to Moral Education", "The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgement" i Sennet, Richard (ed.) *The Psychology of Society*, New York: Vintage Books.
- Kristol, Irving (1978) *Two Cheers for Capitalism*. New York: Basic Books.
- Kupferberg, Feiwei (1992) "Bandits and Bureaucrats. The Role of Entrepreneurship in the Transition to Capitalism", i *The 7th Nordic Conference on Small Business Research. Proceedings*. Turku: Turku School of Economics and Business Administration.
- MacPhearson, C. B. (1962/77) *The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke*. Oxford: Oxford University Press.
- Malia, Martin (1991) "From Under the Rubble, What?", *Problems of Communism*. January–April.
- Marcuse, Herbert (1964/68) *Den endimensionella människan*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Mead, George, Herbert (1934/62) *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mennel, Stephen (1992) *Norbert Elias – An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Mouzelis, Nicos (1993) "Evolution and Democracy: Talcott Parsons and the Collapse of Eastern European Regimes", *Theory, Culture and Society*, Vol 10.
- Muller, Jerry Z. "Capitalism: The Wave of the Future", *Commentary*, Nr 6.

- Müller, Klaus "Katastrophen, Chaos und Selbstorganisation. Methodologie und Sozialwissenschaftliche Heuristik der jüngeren Systemtheorie", *Prokla*, Heft 88, Nr 3.
- Nisbet, Robert A (1967) *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books.
- Novak, Michael (1989) "Boredome, Virtue and Democratic Capitalism", *Commentary*, Nr 3.
- Ogburn, William F. & Nimkoff, Meyer F. (1950) *A Handbook of Sociology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ohlsson, Lars (1980) "New Cooperatives in the Soviet Union: Goals and Accomplishments: Socio-economic Aspects", Paper to the Symposium Öststatskunskap i Norden, Uppsala, 23–25 November.
- Parsons, Talcott (1928/1985) "Capitalism" in Recent German Literature: Sombart and Weber", in Hamilton, Peter (ed.) *Readings from Talcott Parsons*. London: Tavistock.
- Parsons, Talcott (1937/68) *The Structure of Social Action*. Vol I & II. New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. New York: MacMillan.
- Plocker, Karin (1990) "The Development of Individual and Cooperative Labour Activity in the Soviet Union", *Soviet Studies*, No 3, July.
- Polanyi Karl (1944/57) *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press.
- Popper, Karl (1945/77 & 1945/66) *The Open Society and its Enemies*. Vol 1 & 2. London and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Pruss, I (1991) "Kooperativy v zerkale obsjestvennovo mnenya", *Malyi Biznes, rynek i obsjestvo*, Vol 1.
- Radaev, Vladimir (1992) "Emerging Russian Entrepreneurship", Paper to the First European Conference of Sociology, Vienna, 26–29 August.
- Raphael, D. D. (1986) "Adam Smith" i Daihes, David et al. *A Hotbed of Genius the Scottish Enlightenment 1730–1790*. Edinburg: University Press.
- Reissing, Rolf (1993a) "Paradigmenwechsel in ostdeutschen Transformations- und deutschen Integrationsprozess", *Biss Public*, Heft 10.
- Reissig, Rold (1993b) "Ostdeutscher Transformations- und deutscher Integrationsprozess- neue Probleme und Erklärungsansätze", *Biss Public*, Heft 12.
- Rhea, Buford, ed. (1981) *The Future of the Sociological Classics*. London: George Allen & Unwin.
- Rhyerson, André (1986) "Capitalism and Selfishness", *Commentary*, Nr 6.
- Schutz, Alfred (1973,75,76) *Collected Papers I–III*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schumpeter, Joseph (1942/77) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: G. Allen and Unwin.
- Simmel, Georg (1908/83) "Exkurs über das Problem: Wie is Gesellschaft möglich? i Dahme, Heinz-Jürgen & Rammstedt, Ottheim (Hrsg) *Georg Simmel. Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Skinner, Andrew S. (1969/78) "Introduction" i Smith, Adam. 1776/1978. *The Wealth of Nations*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Smith, Adam (1776/1978) *The Wealth of Nations*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Smith, Dennis (1988) *The Chicago School. A Liberal Critique of Capitalism*. Houndsvill: MacMillan Education.
- Stokes, Gary (1991) "The Lessons of the East European Revolutions of 1989", *Problems of Communism*, September/October.
- Therborn, Göran (1977) *Science, Class and Society*. London: New Left Books.
- Thomas, Michael (1993) "Die Wirkungsmacht sozialer Beziehungen", *Biss Public*, Heft 11.
- Thomas, W. I. (1969) *On Social Organization and Social Personality*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Vetlesen, Arne Johan (1992) "Følelser i Habermas' moralteori – en leteaktion", *Sociologi* Nr 4.
- VZIOM (Vsesojuznyi tsentr isutjenovo mnenia) (1991) "Otnosjenie naselenija k ekonomitjeskoy reforme", *Informationnyi Bjuleten*, Vuypusk 11.
- Weber, Max (1920/70) *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. København: Fremad.
- Weber, Max (1961) *General Economic History*. New York: Collier Books.
- Weber, Max (1980) *Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Woderich, Rudolf (1992a) "Eigensinn und Selbstbehauptung in der Lebenswelt", *Biss Public*, Heft 8.
- Woderich, Rudolf (1992b) "Wieder des Gleichheitsgebot. Perspektivwechsel im systemwandel?", *Biss Public*, Heft 8.

SUMMARY

Feiwei Kupferberg

Lifeworlds and Systemtransformations

How are we to understand and explain the ongoing processes of transformation in Eastern Europe? The main thesis of this article is that the difficulties of the social sciences to predict both the collapse of the previous system and the difficulties in transforming them to systems of the Western type, is due to an underestimation of the strength and independence of the life-world dimension of the social order. The predominance of "systemic thought" in the social sciences is related to a view of capitalism which grossly overestimates the unpersonal, "systemic" dimension of this social order. It is argued that the capitalist social order is not only a system, but is also contingent on the existence of a life-world. The coming into existence of this life-world cannot be taken for granted. Sociology has partly recognized the existence of this life-world by emphasizing the importance of the moral dimension in capitalist societies, but theoretically and methodologically "systemic" sociology has been unable to explain how this particular capitalist morality is possible. The role of Adam Smith's theory of morality and capitalism is discussed and compared to other, more "life-world"-oriented sociological theories, such as phenomenology, the symbolic interactionism of Cooley and Mead, and the civilizational sociology of Norbert Elias.

Är offentliganställda annorlunda? Sektorstillhörighet och medborgarattityder i svensk politik

INGRID WIDLUND

Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala

Inledning¹

En ny konfliktlinje?

Debatten om statens finanser och den offentliga sektorns framtid har intensifierats den senaste tiden. Det gäller hur omfattande statens ansvar bör vara, vilken inriktning välfärdspolitiken skall ha, dess konsekvenser och, inte minst, vad staten har råd med.² Redan 1985 hävdade dåvarande Sifochefen Hans Zetterberg i ett par artiklar att den offentliga sektorns expansion gett upphov till en ny politisk skiljelinje i svensk politik: *"Den stora konflikten i samhället är nu inte bara eller ens huvudsakligen klasskamp utan sektorskamp, en kamp om resurser mellan den privata och den offentliga sektorn"* (Zetterberg 1985a:8). Han hänvisade bl a till att den politiska enigheten kring välfärdsprogrammets finansiering och utformning upphört. Medan välfärdsstaten på olika punkter kritiserades i borgerlig debatt, så ägnade sig socialdemokratin åt att försvara rådande ordning, och i regeringsställning riva upp de borgerligas besparingsåtgärder (Zetterberg 1985b:3f). Men Zetterberg drev även tesen att det går en skiljelinje mellan de medborgare som får sin utkomst via skattemedel och de som har sin inkomstkälla i det privata näringslivet, via marknaden, som han skriver. Han visar att andelen offentligförsörjda (offentliganställda och s k "kassaklienter") sedan 80-talets början utgör en majoritet av väljarkåren, och att därför försvaret av en bibehållen offentlig välfärdspolitik är en vinnande strategi för socialdemokraterna. Genom att ha lockat till sig sympatier med löften om utbyggd välfärd och under hand gjort allt fler människor ekonomiskt beroende av det offentliga, hade socialdemokraterna enligt författaren byggt upp en "bastion" av väljarstöd för framtiden.

Denna artikel tar sin utgångspunkt i den zetterbergska tanken om en ny politisk dimension i svensk politik. Den svenska välfärdsstaten är alltså under omprövning samtidigt som, och bl a just på grund av att, en stor andel av befolkningen är anställd i stat och kommun eller har delar av sin utkomst från offentliga medel. Frågan är om dessa gruppers inställning till

det offentliga skiljer sig från privatanställdas inställning. Avspeglar sig den faktiska skiljelinjen mellan olika samhällssektorer även i attitydskilnader hos de individer som befolkar dessa sektorer?

Väljardata

Som underlag för sina påståenden hänvisade Zetterberg till uppgifter om partisympatier bland olika väljargrupper, och påpekade bl a att andelen LO-anslutna i privat tjänst, SAP:s "kärntrupp", hade minskat med omkring 10 procent sedan 60- och 70-talet. I sin analys av valet samma år (1985) kunde Zetterberg också konstatera att andelen offentliganställda tjänstemän som röstar socialdemokratiskt sedan 1979 hade ökat med 11% och att "socialisterna" nu var i majoritet bland de offentliganställda. På grundval av sådana förändringar slöt sig Zetterberg (1985b:5) till att väljarkåren håller på att omgrupperas längs en ny konfliktlinje. Detta påstående tillbakavisas av Mikael Gilljam i 1985 års valundersökning från statsvetenskapliga institutionen i Göteborg. Sambandet mellan anställningssektor och partival angavs vara "måttligt", och sektorsröstningen hade inte ökat mellan 1982 och 1985 års val. Sambandet ökade något vid tillämpning av Zetterbergs försörjnings-indelning, men Gilljam finner Sifo-chefens tes både "förenklad och ytlig", då styrkan i sambandet är tämligen begränsad (Holmberg och Gilljam 1987:191-198).

I motsvarande analys av 1988 års val diskuterar Maria Oskarsson sektorsröstning i ett längre tidsperspektiv, samt i förhållande till yrkesgrupp. Genom att rekonstruera en sektorsvariabel för valen mellan 1964 och 1973, kan hon visa att sektorsröstning inte är någon ny företeelse i svensk politik, men att riktningen delvis har ändrats under en dryg tjugooårsperiod. Under 60-talet var VPK:s väljare till övervägande del privatanställda, medan moderaterna hade större stöd bland offentliganställda. Under 80-talet har det för båda partierna varit tvärtom. Om man ser till det socialistiska blocket som helhet så är siffrorna också omsvängda. Från att ha haft ett starkare stöd bland privatanställda så kom väljarna under 80-talet (med undantag för just 1988 års val) övervägande från offentliga sektorn. Det visade sig också att sambandet i dag ser olika ut för olika yrkesgrupper. Anställningssektor har större betydelse för tjänstemännens än för arbetarnas partival. Oskarssons slutsats är dock att kontroll för yrkesgrupp inte förtror sambandet mellan anställningssektor och partival. Sektorstillhörighet har en viss fristående effekt, även om klassintresset fortfarande är dominerande bland väljarna (Gilljam och Holmberg 1990:231-240).

Efter valet 1991 konstaterar Gilljam och Holmberg att sektorsröstningen har ökat, och dessutom kan förmodas vara på frammarsch eftersom fenomenet är vanligare i yngre åldersgrupper (under 45 år) än bland äldre.

Även om klassröstning fortfarande är starkare, så har sektorsröstningen tagit in en bit av avståndet. Det socialistiska blocket fick exempelvis 45% av de offentliganställdas och 33% av de privatanställdas röster (Gilljam och Holmberg 1992:206ff). Det kan alltså vara så att tiden har hunnit ikapp Zetterberg. Ett halvt decennium efter hans artiklar i *Sifo Indikator*, konstaterar valforskarna att betydelsen av sektorstillhörighet har ökat. I de två senaste rapporterna har man dessutom begränsat analysen till sambandet *anställningssektor* och *partival*. Vi vet med andra ord inte om Zetterbergs tes om försörjningskällans betydelse håller bättre streck i 90-talets början än vid den tid argumentet lanserades.

Maktutredningens resultat

Den svenska maktutredningen genomförde 1987 en stor intervjuundersökning om medborgarnas möjligheter att påverka närmiljö och samhälle (Petersson, Westholm och Blomberg 1989).³ Den eventuella effekten av anställningssektor har tillsammans med en rad andra klass- och yrkesrelaterade variabler prövats mot ett flertal aspekter av medborgarengagemang och politiskt deltagande. Det visar sig att huvudmannaskap, som benämningen här lyder, ger effekt inom flera områden. Offentliganställda tar oftare kontakt med myndigheter och deltar mer i manifestationer och protester än privatanställda. Intresset för politik är (följaktligen) större och värdet för både föreningsmedlemskap och röstning högre. Det finns däremot ingen skillnad i benägenhet till initiativ i olika medborgarroller (som t ex boende, konsument och patient), dock en effekt på den egna bedömningen av möjligheten att påverka inom vissa områden.

Vad gäller de olika formerna för politiskt deltagande spelar det även roll om man befinner sig i ledande position i anställningshierarkin, dvs huruvida man huvudsakligen ger eller tar order, samt i något mindre grad om man tillhör en profession (Petersson m fl 1989:188f). Här kan alltså distinktionen privat-offentliganställd dölja viktiga inomgruppsliga skillnader, vilket skall beaktas i den kommande analysen. Vid kontroll för ett antal sociala faktorer (yrke, utbildning, inkomst, ort, invandring och kön) kvarstår effekten av huvudmannaskap på politiskt deltagande. Nu kan även en viss skillnad avseende initiativ i olika medborgarroller skönjas, där offentliganställda framstår som starkare. Däremot är känslan av att kunna påverka sin egen situation totalt sett högre bland privatanställda. I huvudsak är mönstret dock detsamma, offentliganställda är i högre grad engagerade och politiskt aktiva än privatanställda. Även här får vi en fingervisning om att effekten av anställningssektor kan variera beroende på om man är hög- eller lågutbildad, man eller kvinna, tjänsteman eller arbetare osv (Petersson m fl 1989:202ff).

Egenintresse och sektorskultur

Syftet är här att med maktutredningens medborgarundersökning som underlag granska om vissa aspekter av medborgarnas inställning till det offentliga har ett samband med vilken sektor man tillhör. Trots att maktutredarna till stor del har beaktat skiljelinjen privat-offentlig, så är vissa aspekter ännu outredda. I likhet med de senaste valundersökningarna görs distinktionen mellan offentligt eller privat *anställning*. Zetterbergs tes har alltså inte blivit prövad på detta material. Den prövning som görs av huvudmannaskapets effekter vilar på en idé om *sektorskultur*, definierat som ”... att olika segment av samhället kommit att kännetecknas av en speciell kultur, en stil, ett förhållningssätt, ett sätt att tolka och förstå samhället” (Pettersson m fl 1989:184). Olika aspekter av yrkestillhörigheten kan, om hypotesen är riktig, omfatta varsin egen sektorskultur. Tanken är alltså att individens attityder och beteende som medborgare (och i andra avseenden) är kopplad till bl a vilken sektor hon eller han tillhör som anställd.

Denna intressanta idé ligger bakom den ena infallsvinkeln på skiljelinjen privat – offentlig i föreliggande text. Den andra infallsvinkeln på samma distinktion är just försörjningskälla. Här handlar det inte om någon gemensam tolkningsram eller stil, utan om rent egenintresse. Hans Zetterberg (1985b:4) frågar sig efter socialdemokraternas valseger 1985: ”(V)arför skulle väljarna bita den hand som föder dem?” Ett försvar för det som i den zetterbergska terminologin kallas socialstaten (vilken ställs emot den liberala rättsstaten) är som tidigare nämnts en vinnande strategi, implicerar Zetterberg, eftersom väljarna främst ser till sitt eget ekonomiska intresse. Argumentet är att en majoritet av offentligförsörjda innebär en majoritet röster för ett oförändrat välfärdssystem. En given invändning mot att tillämpa samma skiljelinje mellan offentlig-privat ”hemmahörighet” på medborgarundersökningen är förstås att Zetterbergs argument gäller väljarbeteende och att idén om egenintressets inverkan inte är relevant för material som rör helt andra saker än partisympatier. Man kan dock tänka sig att en och samma individ inte omfattar alltför motstridiga åsikter. Om det nu är så att offentliganställda röstar socialistiskt på grund av att vänsterpartier anses försvara deras utkomstskälla, så är det inte orimligt att tro att de också är mer välvilligt inställda till det offentliga i allmänhet. Omsorg om den egna ekonomin samexisterar med en positiv attityd till den sfär man tillhör i någon sorts omedveten strävan att undvika kognitiv dissonans, skulle argumentet lyda.

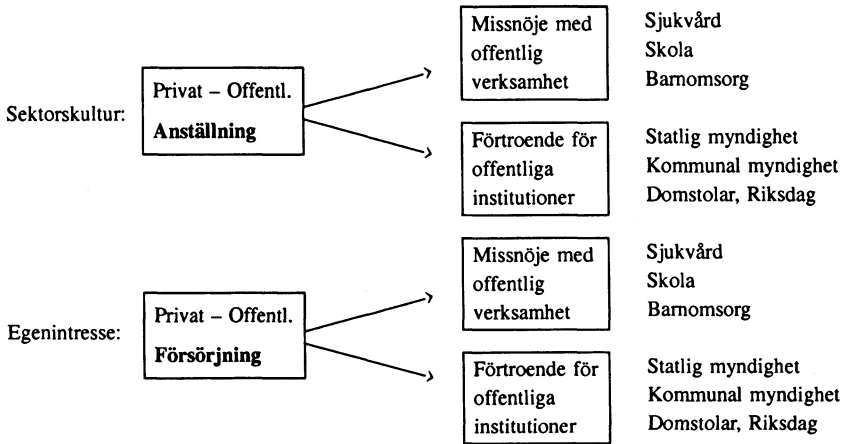
Hans Zetterberg har antytt förekomsten av en ny politisk dimension i Sverige, och hans idé är därför värd att tas på allvar även genom tillämpning på en annan typ av attityddata än politiska opinionsundersökningar. Två olika infallsvinklar på (den eventuella) skiljelinjen mellan privat och offentlig sektor ger dessutom en klarare bild av dess betydelse. Tilläggas

kan att jag inte avser pröva förklaringar till eventuella effekter av "privat-offentligfaktorn". Syftet är begränsat till att pröva huruvida en effekt överhuvud taget föreligger, och om så är fallet, denna effekt är oberoende av ett antal andra sociala faktorer.

Dessa två varianter på skiljelinjen privat-offentlig utgör analysens två oberoende variabler. De skall separat ställas emot medborgarnas attityder inom två områden: missnöje med offentlig verksamhet och förtroende för offentliga institutioner. Det finns två huvudsakliga skäl att välja ut de här områdena. Ett är att förekomsten av ett eventuellt samband inte undersöktes i medborgarstudien. Ett annat och viktigare skäl är behovet att ytterligare granska en variabel som visat sig ha viss effekt på bl a både röstning och politiskt deltagande i vidare bemärkelse. Mot bakgrund av detta är det angeläget att fråga sig om skillnaderna sträcker sig över flera områden. Med utgångspunkt från medborgarundersökningens idé om en sektorskultur kan man ställa upp hypotesen att offentliganställda är mindre missnöjda med offentlig verksamhet, dvs den sektor de själva är en del av, och att de också har större förtroende för offentliga institutioner. Påvisbara skillnader mellan sektorerna skulle då kunna vara uttryck för en sorts systemlojalitet bland offentliganställda som har sin grund i, eller åtminstone färgas av, vilken typ av arbetsgivare man har. Det finns givetvis ingen självklar logisk koppling mellan att få sin huvudsakliga utkomst från den offentliga sektorn och vara nöjd med offentlig verksamhet, såsom sjukvård, eller känna förtroende för offentliga institutioner, t ex myndigheter. Å andra sidan är hypotesen om en empirisk koppling inte särskilt långsökt eftersom man kan tänkas vara mer positivt inställd till den "sfär" man själv tillhör, om inte annat än för att man åtminstone till viss del känner till den bättre. Privatanställda skulle i så fall vara mer positiva till marknaden, och därmed skeptiska till offentlig verksamhet och offentliga institutioner.

De beroende variabler som valts ut för analysen är dels attityder (missnöje – icke-missnöje) till sjukvård, barnomsorg och skolan, samt förtroende för statliga myndigheter, kommunala myndigheter, riksdag och domstolar.⁴ Undersökningsmodellen är enkel. Jag skall pröva de två oberoende variablerna var och en för sig mot var en av de beroende variablerna. I de fall då ett signifikant samband kan konstateras, skall varje samband kontrolleras mot variablerna kön, ålder, utbildning och yrkesgrupp.

Figur 1. Huvudmodell

Skiljer sig sektorerna åt?

Innan de första resultaten presenteras är det på sin plats att precisera de oberoende variablerna. Med "privatanställda" avses exakt vad termen anger, förvärvsarbetande inom privata sektorn. Offentliganställda omfattar anställda inom stat och kommun eller i det som maktutredningen benämner gränsorganisationer: statliga bolag, affärsverk och "annan statlig verksamhet". Försörjningsvariabeln är i stort en tillämpning av Hans Zetterbergs egen operationalisering. Privat kategorin omfattar både privatanställda och egna företagare (inkl jordbrukare), medan offentlig kategorin, förutom anställda i stat och kommun, även omfattar ålders- och sjukpensionärer och arbetslösa.⁵ De tre sistnämnda grupperna går hos Zetterberg under beteckningen "kassaklienter".

Tabell 1. Variansanalys med anställningssektor som oberoende variabel

Anställningssektor		Pr>F	R ²	N
Offentlig verksamhet	skola:	0,24	0,006	307
	barn tillsyn:	0,58	0,001	230
	sjukvård:	0,62	0,000	996
Offentliga inst	kommunal mynd:	0,00	0,013	1268
	statlig myndigh:	0,00	0,024	1261
	domstolar:	0,02	0,004	1220
	riksdag:	0,00	0,007	1237

Tabell 2. Variansanalys med försörjningskälla som oberoende variabel

Försörjningskälla		Pr>F	R ²	N
Offentlig verksamhet	skola:	0,29	0,003	346
	barntillsyn:	0,55	0,001	252
	sjukvård:	0,40	0,001	1403
Offentliga inst	kommunal mynd:	0,00	0,016	1801
	statlig myndigh:	0,00	0,024	1786
	domstolar:	0,17	0,001	1695
	riksdag:	0,00	0,013	1748

De intervjuade har fått placera sig på en skala från 0 till 10. Vad gäller eventuella erfarenheter av sjukvård, barnomsorg och skola det senaste året löper skalan från "inget missnöje" (0) till "mycket stort missnöje" (10) med 5 som mittvärde. Vad gäller attityder till offentliga institutioner löper skalan från "inget förtroende" till "mycket stort förtroende".

Av tabellerna framgår det att indelningen privat-offentlig sektor ger visst utslag på "förtroendevariablerna", även om effekten är mycket liten. Det verkar alltså som om graden av förtroende för offentliga institutioner påverkas något av anställningssektor och försörjningskälla i vidare mening. Enda undantaget är att det inte föreligger någon statistiskt signifikant skillnad mellan privat- och offentligförsörjdas förtroende för domstolarna. Vi kan däremot konstatera att medborgarnas grad av missnöje med sjukvård, skola och barntillsyn saknar säker koppling till anställningssektor.⁶ Det finns med andra ord ingen täckning för hypotesen att offentliganställda skulle vara mindre missnöjda med offentlig service inom berörda områden. Att hypotesen inte håller bättre streck om man vidgar gruppen till att omfatta pensionärer, s k "kassaklienter" och egenföretagare är inte särskilt förvånande. En reservation bör dock infogas med anledning av de låga n-talen. Urvalet har i en del fall krympt ned till mindre än 10% av totala antalet intervjuade.

Korrelationsmättet R² anger den oberoende variabelns förklaringskraft, och vi ser att alla sambanden är mycket svaga. Skiljelinjen privat-offentlig är dock mest markerad vad gäller förtroende för kommunala och statliga myndigheter. Lägsta inverkan har faktorn på medborgarnas förtroende för domstolarna, medan riksdagen hamnar i en mellanposition. Det visar sig vidare att offentligkategorier genomgående har ett högre genomsnittsvärde, vilket alltså innebär en högre grad av förtroende bland offentliganställda. Vi ser också att inkluderandet av huvudsakligen pensionärer och egenföretagare enbart marginellt påverkar fördelningen. De flesta av de intervjuade tycks ha placerat sig i mitten på skalan, och hyser alltså varken stort eller litet förtroende för institutionerna. Dock är förtroendet högre för våra domstolar och för riksdagen än för offentliga myndigheter.

Tabell 3. Medelvärden på attitydskalan 0–10.

	Anställningssektor		Försörjningskälla	
	Offentlig	Privat	Offentlig	Privat
Kommunal myndighet	5,1	4,6	5,2	4,6
Statlig myndighet	5,3	4,7	5,3	4,7
Riksdagen	6,0	5,6	6,1	5,6
Domstolarna	6,4	6,2		

Den första slutsatsen är med andra ord dels att det finns ett visst, om än mycket svagt, samband mellan sektorstillhörighet och förtroende för offentliga institutioner, och att sambandet går i en riktning: Det är bland offentliganställda respektive -försörjda förtroendet är högre. Kvarstår då skillnaderna när andra faktorer beaktas? Det samband som har spårats kan ju vara en effekt av exempelvis en bakomliggande variabels inverkan. Dessutom kan effekten av privat – offentlig faktorn variera mellan olika grupper av medborgare. Jag har valt att kontrollera för kön, utbildning, ålder och yrkesgrupp genom att dels se på vad kontrollvariabeln sammantaget har för inverkan på sambandet mellan sektor (i båda varianter) och attityder, dels genom att se hur eventuella samband fördelar sig mellan olika grupper.

Skensamband eller reell effekt?

Kontroll för kön

Merparten av offentliga sektorns anställda är kvinnor. Det är därför av vikt att kontrollera att de samband som konstaterats inte i själva verket beror på attitydskillnader mellan könen. Ett sammanfattande mått på könsfaktorns inverkan erhålls genom regression. Det framgår då att den uppmätta effekten av kön inte är statistiskt signifikant. Det saknas med andra ord stöd i materialet för hypotesen att män och kvinnor skiljer sig åt avseende förtroende för offentliga institutioner. Effekten av anställningssektor/försörjningskälla kvarstår därmed. Sambandens styrka är dessutom i princip oförändrade. Den sammanlagda förklaringskraften för kön och sektor är vidare mycket svag. Skiljelinjen privat/offentlig (i båda fallen) ger dock "störst" utslag på förtroende för statliga myndigheter. Sambandet är svagast mellan anställningssektor och förtroende för domstolarna, som ju också uppvisade lägst förklarad varians i föregående avsnitt.

Tabell 4. Attitydfördelning mellan män och kvinnor.

	Anställningssektor		Försörjningskälla	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Kommunal myndighet	0,12	0,08	0,16	0,07
Statlig myndighet	0,14	0,13	0,19	0,11
Riksdagen	0,08	0,10	0,14	0,09
Domstolarna	0,04	0,07		

Ytterligare en fråga är om privat – offentlig faktorn är mer markerad, dvs har större betydelse bland män eller kvinnor. Sambandsmått (Pearson's r) i tabell 4 ger vid handen att skillnaden är något större bland män. Detta är tydligast när även pensionärer och egenföretagare beaktas (försörjningsvariabeln) och, bland enbart "anställda", vad gäller förtroendet för kommunala myndigheter. Den information som en korstabulering tillhandahåller kan göra oss uppmärksamma på inom vilka delkategorier skillnaderna mellan privat och offentlig anställning respektive försörjning är störst, var på attitydskalan skillnaderna ligger, samt enstaka fall som avviker från huvudmönstret.

Mönstret bland männen är i stort sett likartat oberoende av objekt (den beroende variabeln): En i stort sett lika stor andel privat- som offentliganställda är ljumma, dvs hyser varken stort eller litet förtroende, och olikheterna är som regel störst bland dem som placerat sig från 2–4 resp 6–8 på ursprungsskalan. I allt väsentligt bekräftar en titt på procentfördelningen över alla kategorier de resultat som erhöles genom regression. Mäns och kvinnors attityder fördelar sig ungefär lika. Ibland förstärks dock sektorsskillnaderna av skillnader mellan könen. Exempelvis så är differensen störst mellan privatanställda män och offentliganställda kvinnor bland de som har lägst förtroende för offentliga myndigheter (ca 5 procents differens). Noteras kan också att offentliganställda/försörjda män skiljer ut sig som den enskilda grupp som har störst förtroende för statliga myndigheter (4,8 resp 8,0 procent).

Kontroll för utbildning

Utbildningsnivå är en faktor som ofta anses påverka individers attityder och beteenden. Kopplingen mellan utbildning och politiskt deltagande t ex, är enligt författarna till *Medborgarnas makt* "... ett av de bäst belagda sambanden i internationell politisk sociologi". Välutbildade medborgare är som regel mer politiskt aktiva än lågutbildade. Resultaten från medborgarundersökningen avviker inte från detta mönster, men sambandens styrka varierar mellan olika deltagandeformer. Skillnader i utbildning ger störst utslag på bl a benägenheten att ta egna kontakter, med exempel-

vis kommunala och statliga tjänstemän, och administrativ kompetens (Petersson m fl 1989:190f). Mot bland annat denna bakgrund är det motiverat att undersöka hur utbildning relaterar till sektorsvariablerna.

Även här kvarstår sambanden mellan privat/offentlig och förtroende för offentliga institutioner efter kontroll för utbildning. Vad gäller förtroendet för domstolarna är dock sambandet alltför lågt för att vara signifikant på 5%-nivån. Förutom i just detta fall har utbildningsfaktorn inte alls eller bara marginellt påverkat sambandens styrka. Sambandet är starkast mellan oberoende variabler och förtroende för statliga myndigheter. Effekten av utbildning är i ett enda fall tillförlitlig för generaliseringar, nämligen för förtroendet för domstolarna. Den samlade förklaringseffekten är mycket låg ($R^2 = 0,024$ som högsta värde).

Tabell 5. Attitydfördelning över utbildningsnivåer.

	Anställningssektor			Försörjningskälla		
	låg	medel	hög	låg	medel	hög
Kommunal myndighet	0,13	0,07	0,12	0,15	0,08	0,14
Statlig myndighet	0,15	0,14	0,13	0,13	0,16	0,15
Riksdagen	0,16	0,07	0,05	0,12	0,11	0,11
Domstolarna	0,01	0,04	0,05			

Utbildningsfaktorn har delats in i tre nivåer: låg, mellan och hög. Indelningen tar hänsyn till äldre såväl som nyare utbildningsformer. Som lågutbildade räknas de som gått upp till avslutad grund- eller folkskola. Till mellankategorin hänförs de som därutöver har realexamen, gått yrkesskola eller 2-årigt gymnasium eller fackskola. Högutbildade är de som minst avslutat 3-årig teoretisk gymnasielinje.⁷ Bilden är här inte entydig. Vad gäller förtroende för kommunala myndigheter finns de största skillnaderna mellan privat och offentligförsörjda resp anställda bland låg- och högutbildade, medan skillnaderna fördelar sig jämnare när det är fråga om förtroende för statliga myndigheter. Skillnaderna mellan privat och offentligkategorierna avseende förtroende för riksdagen är störst bland lågutbildade. I några fall förstärker utbildningsnivån skillnaderna.⁸ Högutbildade privatanställda är de som i minst utsträckning har stort förtroende för kommunala myndigheter samt riksdagen (1,7 resp 5,3 procent). Lågutbildade offentliganställda är största gruppen bland de som har högst förtroende för riksdagen och statliga myndigheter (12,8 resp 5,1 procent). Lågutbildade privatanställda respektive försörjda är de som i högst grad är misstrogna mot samma institutioner.

Kontroll för ålder

Kan erhållna skillnader mellan privat och offentliggrupper ha att göra med åldersskillnader? En tänkbar hypotes vore ju att äldre människor är mer auktoritetsbundna och därför hyser större förtroende för myndigheter och andra offentliga institutioner, liksom att yngre personer är mer benägna att ifrågasätta och misstro desamma. Denna faktor är även relevant att beakta med tanke på att alla ålderspensionärer är inkluderade i försörjningsvariabeln.

Sambandet mellan ålder och de beroende variablerna har i båda fallen passerat den kritiska signifikansgränsen. Detta är en kontrollvariabels första riktiga inbrytning i analysen. Vad gäller förtroendet för domstolarna är det dessutom enbart för ålder som ett signifikant samband erhållits. Åldersskillnadernas effekt är till och med något större än offentlig/privatfaktorns, vars effekt dock kvarstår. Åldersfaktorn försvagar de flesta av sambanden, särskilt mellan typ av försörjningskälla och förtroende för institutionerna. Undantaget är anställningsektorns inverkan på förtroendet för riksdagen, där vi i stället kan skönja en interaktionseffekt. Eftersom födelsetal, inte uppnådd ålder, är variabelvärden, så innebär ett negativt samband här att förtroendet ökar ju äldre man blir. Som tidigare, är den samlade förklaringskraften mycket låg, närmast obefintlig (mellan 0,02 och 0,05 i förklarad varians).

Tabell 6. Attitydfördelning mellan åldersgrupper.

	Anställningssektor			Försörjningskälla		
	16-30	31-50	51-80	16-30	31-50	51-80
Kommunal myndighet	0,15	0,10	0,01	0,14	0,11	0,01
Statlig myndighet	0,16	0,13	0,09	0,15	0,14	0,05
Riksdagen	0,17	0,07	-0,02	0,18	0,08	0,01
Domstolarna	0,10	0,04	-0,03			

Även åldersvariabeln är här indelad i tre olika kategorier, ”unga, medelålders och äldre”. En indelning i enbart två kategorier, exempelvis vid 40, synes mig alltför grov, medan en mer finfördelad indelning skulle göra resultaten svåra att överblicka. Gränsdragningen vid 30 vilar på en tanke att många stadgar sig yrkes-, bostads- och familjemässigt senast runt denna ålder. 50-årsgränsen skiljer ungefärligt ut 40- och 50-talisterna från övriga. Dessutom gör denna indelning att äldrekategorin inte omfattar alltför få personer i förhållande till de andra nivåerna.

Skillnaderna mellan privat-offentligkategorierna är genomgående störst i den yngsta åldersgruppen, något mindre i mellangruppen och minst i äldregruppen. En annan intressant tendens är, som vi ovan förutspådde,

att förtroendet också är lägre i den yngsta generationen och högre bland de äldsta. Privatanställda/försörjda mellan 16 och 30 år är de enskilda gupper som har lägst förtroende för kommunala och statliga myndigheter samt riksdag. Deras andel är runt 5 procent större än den äldsta åldersgruppen. Skillnaderna härvidlag är något större i försörjningskategorin. Äldre offentligförsörjda har störst förtroende för samma institutioner (8,3; 8,0; 17,9 procent respektive) medan skillnaden privat-offentlig inte på samma sätt gör sig gällande bland de äldre anställda som angett att de har högt förtroende för institutionerna.

Kontroll för yrkesgrupp

Det är inte en orimlig tanke att de skillnader som inledningsvis konstaterades till stor del avspeglar skillnader mellan arbetare och tjänstemän, och alltså avspeglar en klass- snarare än en sektorskillnad, i motsats till vad Zetterberg påstått. Det visar sig också att yrkesgrupp har signifikant effekt på alla beroende variabler utom förtroende för riksdagen (och vad gäller försörjningskälla, förtroende för kommunala myndigheter). Men sambandet mellan privat-offentlig och de beroende variablerna finns fortfarande kvar, även om domstolsvariabeln åter skiljer ut sig genom att inte passera signifikantstestet. Yrkesvariabeln har endast i liten grad försvagat sambanden mellan oberoende och beroende variabler. Värdena för anställningssektor/försörjningskälla är också genomgående något högre, vilket tyder på att denna variabel har något större förklaringskraft.⁹ Sektorskillnaderna kan med andra ord inte vara underordnade den mer klassbetonade skillnaden mellan arbetare och tjänstemän. Återigen är den förklarade variansen mycket låg, kring 0,02.

Tabell 7. Attitydfördelning mellan yrkesgrupper.

	Anställningssektor		Försörjningskälla	
	Arbetare	Tjänstemän	Arbetare	Tjänstemän
Kommunal myndighet	0,08	0,10	0,13	0,11
Statlig myndighet	0,11	0,14	0,13	0,16
Riksdagen	0,08	0,07	0,10	0,12
Domstolarna	0,02	0,07		

Yrkesgrupp har delats in i två nivåer: arbetare och övriga. Ingen skillnad har alltså gjorts mellan tjänstemän i låg, mellan och hög ställning (inklusive företagsledare), utan indelningen grundar sig på den konventionella skiljelinjen mellan yrken inom och utanför produktionen. Indelningen motsvarar även den fackliga organiseringen av LO å ena sidan och TCO

och SACO/SR å andra sidan (Pettersson m fl 1987:177). Då anställningssektor är en av variablerna faller "icke-anställda", dvs bönder och småföretagare, automatiskt bort i datakörningen. Resultaten i första kolumnen, tabell 7, gäller därför enbart arbetare och tjänstemän. Kontrollen för sambanden mellan försörjningskälla och förtroende är annorlunda eftersom kategorin privatförsörjda även omfattar egenföretagare. Här blir indelningen alltså ännu grövre.

Skillnaderna mellan privat- och offentliganställda är något större bland tjänstemännen när det gäller förtroende för statliga och kommunala myndigheter samt domstolarna. Om vi tittar på sambandet försörjningskälla-förtroende, är bilden delvis annorlunda. När det gäller förtroende för kommunala myndigheter är skillnaderna större bland arbetare; när det gäller statliga myndigheter är skillnaderna större bland "övriga". Ca en tiondel av de privatanställda arbetarna har ett mycket lågt förtroende för statliga och kommunala myndigheter. Offentliganställda tjänstemän är den största gruppen i andra extreman (4,8 resp 4,3 procent). Störst förtroende för riksdagen har dock offentliganställda/försörjda arbetare.

Den oansenliga faktorn

Den förklarade variansen har genomgående varit mycket låg, i synnerhet med tanke på att urvalet är ovanligt stort (se tabell 1 och 2). Om det primära syftet här hade varit att förklara lågt respektive högt förtroende för offentliga institutioner vore resultatet tämligen otillfredsställande. Nu var så inte fallet, utan frågeställningen gällde förekomsten av en reell skiljelinje mellan offentlig och privat samhällsförhållning utifrån två infallsvinklar: försörjningskälla och anställningssektor. Bland de beroende variabler som valdes ut konstaterades en låg, men ändå viss effekt på medborgarnas förtroende för offentliga institutioner. Ett statistiskt signifikant samband har efter viss kontroll kvarstått vad gäller förtroende för riksdagen, statliga och kommunala myndigheter. Beaktandet av andra sociala faktorer gav emellertid utförligare kunskap om var dessa skillnader är tydligast.

Huvudtendensen, som framkom från början, är att förtroendet för dessa institutioner är högre bland offentliganställda resp försörjda. Därutöver ökar sannolikheten att hysa stort förtroende om man är tjänsteman, äldre (51–80 år) och lågutbildad. Sannolikheten för att vara misstrogen ökar om man är ung (16–30), lågutbildad och arbetare. Kontrollvariablerna hade i många fall högst marginell inverkan på sambanden mellan beroende och oberoende variabler. Åldersvariabeln, eller generationsfaktorn, försvagade dock alla samband på ett mer tydligt sätt. Det har också visat sig att resultaten inte i någon avgörande grad skiljer sig mellan de två oberoende

variablerna, vilket inte är särskilt förvånande med tanke på att den ena är en sorts utvidgning av den andra.

Finns det då, för att återknyta till resonemanget i inledningen, något stöd analysen för idén att anställningssektor utgör en ny politisk dimension i Sverige? För att med kraft driva hem ett sådant argument är sambanden besvärande låga. Andra faktorer spelar uppenbarligen stor roll för förklaringen av de medborgarattityder som stått i fokus. Man skulle dessutom ha förväntat sig signifikanta samband mellan sektor och missnöje med offentliga institutioner om tesen haft ordentlig bärkraft. Man kan hävda att de som i egenintresse eller av andra skäl röstar på partier som är den offentliga sektorns försvarare, rimligtvis också borde vara mer nöjda med dess verksamhet på sådana vitala områden som skola och sjukvård, än de som väljer andra partier, om nu skiljelinjen mellan privat och offentlig sektorstillhörighet är betydelsefull.

Å andra sidan finns det i alla fall stöd i materialet för hypotesen att det existerar en skiljelinje mellan privat och offentlig sektor, inte enbart avseende politiskt deltagande, som maktutredarna visat, utan även vad gäller förtroende för viktiga samhällsinstitutioner. Risken för att vi har att göra med ett skensamband är förstås inte helt utesluten, men sambandet har kvarstått efter prövning av i alla fall några viktiga sociala faktorer. Det är också möjligt att en utvidgning av analysen hade visat att sektorsvariabeln har viss inverkan på fler områden. Skillnaderna är dessutom större i lägre åldrar. Detta överensstämmer med resultaten från senaste valundersökningen och kan betyda att skiljelinjen kommer ha större betydelse i framtiden än vad den var år 1987.

Huvudintrycket måste ändå sägas vara att Zetterbergs idé från 1985 inte funnit nämnvärt stöd i det material som har prövats. I den mån det finns en skiljelinje mellan privat och offentligförsörjda, så avspeglar den sig oerhört svagt i medborgarnas attityder gentemot det offentliga, såsom det har mätts i medborgarundersökningen. Dessutom har effekterna av försörjningskategorin inte mer än marginellt skilt sig från vad som gäller anställningssektor. Det underliggande antagandet om egenintresse bakom politiskt handlande, som Zetterberg ger uttryck för, har för övrigt visat sig ha begränsat förklaringsvärde inom statsvetenskapen.¹⁰ Även andra mekanismer än den snäva rationaliteten bör därför ligga bakom såväl våra handlingar som våra attityder, något som postuleras bort i Zetterbergs ansats. Inte heller tanken på att offentlig- respektive privatanställda skulle vara präglade av en särskild sektorskultur motsvaras i denna analys av några markanta attitydskillnader. Det är givetvis tänkbart att en mindre grov sektorsindelning hade resulterat i ett tydligare utslag. Slutsatsen är, att ett gemensamt förhållningsätt i de avseenden som här granskats är oerhört svagt.

NOTER

- ¹ Artikeln är en reviderad version av min kurspromemoria på statsvetenskapliga institutionens metodkurs. För värdefulla synpunkter och/eller tålmod med ständiga frågor kring mått och metodik vill jag främst tacka Shirin Ahlbäck, Jan Assarson, Bo Rothstein och Torsten Svensson.
- ² Exempel på nyutkomna böcker är Kjell-Olof Feldt: *Rädda Valfärdsstaten!* Norstedts, Anders Isaksson: *Alltid mer, aldrig nog: om medborgaren staten och välfärden*. T Fischer & Co, och Bo Rothstein: *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*. SNS Förlag.
- ³ Urvalet omfattade 2 688 personer i åldrarna 16–80 år. Totalt genomfördes 2071 intervjuer. Detta innebär ett bortfall på 22,1% av nettourvalet på 2 658 personer. Även utländska medborgare mantalsskrivna i Sverige ingår i undersökningen.
- ⁴ De intervjuade tillfrågades även om missnöje med boende, kapitalvaruinköp och arbete, samt om förtroende för de politiska partierna, de stora intresseorganisationerna, de privata storföretagen och nyhetsrapporteringen i massmedia. Se Petersson, Westholm och Blomberg, 1989, kap 2 resp kap 8.
- ⁵ Zetterberg har ingen gränskategori motsvarande den i Medborgarnas makt. Eftersom indelningen är mellan lönearbetare i privat resp offentlig tjänst antar jag att statliga bolag etc har hänförts till offentligkategorin. Två grupper av (vuxna) medborgare faller utanför Zetterbergs indelning, nämligen hemarbetande under 65 år och studerande (eftersom de medel staten utbetalar till dem till stora delar måste återbetalas).
- ⁶ Med ledning av P-värdet (Pr>F) ser vi hur stor skillnaden är för att det *inte* föreligger någon skillnad mellan de två värdena på oberoende variabel, i detta fall privat offentlig anställning respektive försörjning. Värden så låga som 0,0001 innebär att "risken" är en på tiotusen att urvalet uppvisar en skillnad som inte finns i populationen, dvs Sveriges vuxna befolkning. En vanlig gräns för att avgöra statistisk signifikans, och den nivå som fortsättningsvis kommer tillämpas, är 0,05, vilket alltså innebär 95% säkerhet för slutsatsen att skillnad föreligger.
- ⁷ Indelningen är densamma som tillämpats i maktredningen.
- ⁸ Två exempel: Bland de som har relativt stort förtroende för kommunala myndigheter (7–9 på ursprungsskalan) är skillnaderna störst mellan lågutbildade privatanställda och högutbildade offentliganställda; bland de med relativt litet förtroende för statliga myndigheter är skillnaden störst mellan medelutbildade offentliganställda och högutbildade privatanställda.
- ⁹ Betavikterna för yrkesgruppsfaktorn löper från 0,023 till 0,064 (domstolsvariabeln undantagen). Motsvarande värden för anställning/försörjning är 0,077 till 0,152.
- ¹⁰ Se Rothstein 1994, s 147–151, och där angivna referenser.

REFERENSER

- Feldt, K-O (1994) *Rädda Valfärdsstaten!* Norstedts.
- Holmberg, S. Gilljam & M. (1987) *Väljare och val i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Gilljam, M. & Holmberg, S. (1990) *Rött, blått, grönt*. Stockholm, Bonniers.
- Gilljam, M. & Holmberg, S. (1992) *Väljarna inför 90-talet*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Isaksson, A. (1994) *Alltid mer, aldrig nog: om medborgaren, staten och välfärden*, T Fischer & Co.
- Petersson, O., Westholm, A. & G. Blomberg (1989) *Medborgarnas makt*, Stockholm: Carlssons.
- Rothstein, B. (1994) *Vad bör staten göra: om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*, SNS.
- Zetterberg, H. (1985a) "Försörjning och röstning", i *Sifo Indikator*, 1985:3.

Zetterberg, H. (1985b) "Socialstatens seger över den liberala rättsstaten", i *Sifo Indikator*, 1985:3.

SUMMARY

Ingrid Widlund

Are public sector employees different? Sectorial and citizen attitudes in Swedish politics.

This article raises the question whether it makes a difference for people's attitudes towards the public sector to be employed by, or have their main income from, the private or the public sector. An analysis based on quantitative data from 1987 reveals that these dividing lines had no significant effect on the level of discontent with public activities such as health care, child care and eldercare, but proved to have a slight effect on attitudes to public institutions: state authorities, municipal authorities, the courts and parliament (*Riksdagen*). Public employees have somewhat greater confidence in these institutions. This effect remained more or less intact as tested against gender, education, age and occupation. The main conclusion however is that the impact of both type of employment and source of income is far too low to support the general idea that public/private affiliation in these respects is has any real importance for citizen attitudes in Sweden.

Själv mord, mord och kultur. En jämförelse av tio länder i Europa.¹

PER CARLSON¹, ILKKA MÄKINEN¹, DENNY VÅGERÖ^{1,2}

¹ Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

² Institutet för Social Forskning, Stockholms universitet

1. Inledning

Sambandet mellan mord och självmord har länge studerats ur ett sociologiskt perspektiv. Durkheims elev *Maurice Halbwachs* (1930) fann ett negativt samband mellan dem på kollektiv nivå. Själv mord och mord var för honom motsatser i den "sociala organismen" (*le corps social*), där det ena fenomenet ersatte det andra. På individuell nivå härstammar de två, enligt honom, från samma orsak (Verkko 1951). Halbwachs antaganden påminner om *Freuds* sena arbeten. Forskningen inom området grundar sig teoretiskt ofta, explicit eller implicit, på några av *Freuds* antaganden om människans omedvetna drifter. Freud talade om *Thanatos* och *Eros*, dödsdriften och livsdriften. Dödsdriften, ansåg Freud, kunde gå ut antingen över en själv eller någon annan. "It really seems as though it is necessary for us to destroy some other thing or person in order not to destroy ourselves, in order to guard against the impulses to self-destruction. A sad disclosure for the moralist" (Freud, 1933/53:105).

Denna dödsdrift ansåg han ligga bakom grymhet, aggressioner, självmord och mord. *Thanatos* kan driva oss till att mörda, oss själva eller någon annan. Freud betraktade drifterna som biologiskt bestämda och lika viktiga när det gäller bestämmandet av individens beteende. De två instinkterna balanserar varandra (Hjelle & Ziegler, 1992:92). *Freuds* texter är ofta fulla av snåriga och obskyra formuleringar, som t ex att "målet för allt liv är döden" och att alla instinkter strävar mot återupprättandet av ett tidigare tillstånd vilket för allt levande skulle vara det livlösa, döda (Freud, 1989:44ff). Den här delen av *Freuds* psykodynamik är kanske den mest kontroversiella. Många psykoanalytiker av idag tar avstånd från just den (Hjelle & Ziegler, 1992:93). Problemen för den sociolog som använder sig av psykoanalytisk teori borde inte vara mindre. Den psykoanalytiskt inspirerade teorin om att mord och självmord, även på aggregerad nivå, står i ett omvänt förhållande till varandra kan dock testas empiriskt.

Flera sociologer har antagit detta omvända samband mellan mord och självmord. Henry & Short är kanske de mest kända av dem. 1954 utkom "Homicide and Suicide". Självmord och mord ses här som alternativa aggressiva handlingar som båda bottnar i frustration. Man skriver explicit om "the choice between suicide and homicide" (Henry & Short, 1968:67). Det som bestämmer vilket en frustrerad människa väljer är hennes yttre begränsningar. Hög status är lika med få yttre begränsningar och kan leda till självmord. Låg status innebär fler yttre begränsningar. Man ger andra skulden och blir mer benägen att begå mord än självmord. Henry & Short finner själva empiriskt stöd för sina hypoteser. Gold (1958) däremot hävdar att "valet" mellan självmord och mord först och främst är ett psykologiskt problem som bara delvis bestäms av individens plats i det sociala systemet. "We will focus on socialization as the process by which sociological factors are translated into determinants of a psychological choice between directions of aggression" (Gold, 1958:651). Aggression ses tydligt som en obehaglig kraft och vi erbjuds ett val mellan dess olika uttrycksformer.

Lester (1987) har kritiserat föreställningen att mord och självmord skulle vara "populära motsatser" eller positivt relaterade och hävdar att man inte kan finna några entydiga mönster. Lester studerade amerikanska samhällens mord- och självmordstal och förde in faktorer som t ex subkulturens status och majoritetens hudfärg. Lester kritiseras av Franke, Thomas och Queenen (1977). De anser att Lester även borde ha tagit hänsyn till mordens och självmordens skilda åldersfördelning. Självmordstalen är nämligen högst hos de äldre och mordtalen högst hos de unga. Med hänsyn till kön, ålder, civilstånd och hudfärg fann de positiva samband mellan mord och självmord i subgrupperna. De skriver avslutningsvis: "Theories relating a subculture of violence and anomie (and hostility) of marital disorganisation to homicide and suicide, respectively, may be extended to both forms of lethal violence" (Franke, Thomas och Queenen, 1977:155).

En handfull teorier och undersökningar om mordets och självmordets relation har således resulterat i skiftande hypoteser. Den vanligaste (Halbwachs, Henry & Short, Gold m fl) är att samhällens mordtal skulle stå i ett motsatsförhållande till självmordstalen. Det betyder att samhällen med höga mordtal skulle ha låga självmordstal och att dessa tillsammans skulle mäta människans inneboende aggression.¹ Dessa tankar bottnar ofta i psykoanalytiska antaganden om att mord och självmord är alternativa former av aggressioner. Hos Gold ges de en mer individuell psykologisk tolkning. Franke, Thomas & Queenen kommer fram till att amerikanska stater mord- och självmordstal är positivt associerade, vilket motsäger de freudianskt inspirerade teorierna. Lester menar att det inte går att se något mönster. Den "freudianska" kopplingen mellan de två fenomenen är tyd-

ligen inte självklar. Även den motsatta hypotesen är omstridd. Frågan om ett omvänt eller positivt samband råder är möjlig att testa empiriskt. Syftet med denna uppsats är att göra detta samt att tolka de erhållna resultaten.

2. Syfte

Genom ett närmare studium av tio europeiska länder vill vi undersöka 1) på vilket sätt ländernas mord- och självmordstal förhåller sig till varandra och 2) om man kan finna empiriskt stöd för i litteraturen framförda teorier i sammanhanget, särskilt den av Freud inspirerade teorin om ett omvänt samband, samt 3) om en alternativ kulturell förklaring till uppkomna samband är möjlig.

3. Material

Länderna som studeras är Belgien, Danmark, Frankrike, Irland, Italien, Nederländerna, Nordirland, Spanien, Storbritannien och Västtyskland. För varje land har uppgifter om dödsfall i åldrarna 15–74 år i dödsorsakerna mord (inkl dråp) och självmord (säkra + osäkra fall) samlats in för åren 1970, 1975, 1980, 1985 och 1988. Det insamlade materialet kommer ifrån WHO's årsbok *World Health Statistics Annual*. Alla tio länderna finns representerade för varje tidpunkt. Beträffande Belgien har 1979 års tal använts för 1980 och data från 1986 för 1985. Befolkningsstatistiken, antalet män och kvinnor i 5-års åldersgrupper, har samlats från FN:s *The Sex and Age Distributions of Population 1990*. För befolkningssiffror 1988 har nationella publikationer använts.

Data kring värderingar härstammar ursprungligen från World Values Survey, som under perioden 1981–83 lät 28764 slumpvis² utvalda personer, 18 år och äldre, i 22 länder besvara en enkät om sina värderingar i bl a religiösa, moraliska och politiska frågor (Harding, Phillips & Fogerty 1986:8f). I denna undersökning använder vi en del av det europeiska materialet. De ca 12500 intervjupersonerna representerar 200 miljoner västeuropéer. Vi använde de 23 av ca 350 frågor vilka grupperats som "morally debatable behaviour". Frågorna var desamma för alla men nationella opinionsinstitut producerade och distribuerade frågeformulären, var och en på sitt språk (Ibid, s 238). Denna studie bestämde vårt val av länder för vilka vi samlade in data om mord och självmord.

4. Metod

Dödligheten i mord och självmord har beräknats som åldersstandardiserade dödstal (antal fall/100000 personer x år). Som standardpopulation, från vilken de olika åldersgruppernas vikter har bestämts, användes WHO's standardiserade åldersfördelning för Europa (*World Health Statistics Annual 1980*).

Män och kvinnor har undersökts separat eftersom dödligheten skiljer sig betydligt åt mellan könen. För frågeställningarna 1 och 2 ovan har tillvägagångssättet varit att mäta rangkorrelationer (Spearman) mellan ländernas mord- och självmordstal 1970, 1975, 1980, 1985 och 1988 samt regressionsanalys.

För att besvara frågeställning 3 har rangkorrelationer mätts mellan dessa dödsorsaker och vissa värderingar i de olika länderna. För att få en bild av hur värderingarna förhöll sig till varandra, genomfördes en faktoranalys av 23 frågor i World Values Survey.

Det är viktigt att vara medveten om innebörden i begrepp som "attityd", "värdering" och "kultur". De befinner sig på olika nivåer; attityd uppfattas som något individuellt och kultur som något kollektivt. I denna undersökning står värderingar i fokus. World Values Survey försökte mäta individers värderingar. Vi sammanförde individernas svar i varje land och skapade ett medelvärde för respektive fråga (den genomsnittliga intensiteten). De individuella värderingarna har aggregerats för att de ska kunna ge oss en bild av de nationella kulturena. Vi uppfattar m a o aggregerade individuella värderingar som nationella kulturella drag.

5. Resultat

Nedan presenteras först samband mellan mord- och självmordstal och efter det dessas samband med värderingar.

5.1 Relationen mellan mord- och självmordstal

I tabell 1 redovisas *som exempel* mäns och kvinnors mordtal och självmordstal i de tio länderna 1980. Vi kan notera att Danmark har högst självmordstal bland både män och kvinnor. Mord (på män) är vanligast i Nordirland, därefter Italien, medan mord på kvinnor är vanligast i Danmark och Belgien. Ländernas rangordning vad gäller självmordstalen är mycket konstant över tid (data redovisas ej här).

Land	Själv mord/100000 inv 15-74 år				Mord/100000 inv 15-74 år			
	M	rang	Kv	rang	M	rang	Kv	rang
Belgien	33.4	4	17.4	2	2.0	4	1.6	2
Danmark	52.6	1	28.4	1	1.0	10	1.7	1
Frankrike	33.9	2.5	12.9	4	1.5	6.5	0.8	6.5
Irland	13.4	7	6.7	7	1.6	5	0.5	9.5
Italien	12.2	8	5.4	8	4.0	2	0.9	5
Nederländerna	16.3	5	9.7	5	1.2	8.5	0.6	8
Nordirland	10.2	9	5.2	9	10.9	1	1.1	3
Spanien	8.7	10	3.4	10	2.2	3	0.5	9.5
Storbritannien	14.2	6	8.1	6	1.2	8.5	0.8	6.5
Västtyskland	33.9	2.5	15.6	3	1.5	6.5	1.0	4

Källa: WHO

Tabell 1. Åldersstandardiserade självmords- och mordtal i åldersgruppen 15-74 år 1980.

Ländernas inbördes rangordning för mäns resp kvinnors självmordstal är i stort sett identisk ($r_s=0.96$). Danmark har de överlägset högsta talen både för män och kvinnor och Spanien de allra lägsta. Likheten i rangordningarna av självmordstal för män och kvinnor låter förstå att landsspecifika och köns gemensamma förhållanden, t ex kulturella förhållanden, är viktiga bestämmande faktorer för självmord. Mordtalet för män visar inget samband med mordtalet för kvinnor ($r_s=-0.05$).

I tabell 2 redovisas sambandet mellan ländernas åldersstandardiserade mordtal och självmordstal, mätt med Spearmans rangkorrelationskoefficient för de fem tidpunkterna.

År	Män	Kvinnor
1970	0.08	0.72*
1975	-0.36	0.24
1980	-0.73*	0.58
1985	-0.15	0.70*
1988	-0.36	0.66*

* $p<0.05$

Källa: WHO

Tabell 2. Rangkorrelationerna mellan tio europeiska länders åldersstandardiserade mord- och självmordstal i åldersgruppen 15-74 år 1970-1988.

Tabell 2 visar att sambandet mord-själv mord mestadels är negativt för män men genomgående positivt för kvinnor. Med tanke på att det är männen som begår nästan samtliga mord, beror de kvinnliga mordtalen emel-

lertid främst på manligt beteende. I ett land (Danmark) är kvinnor mer utsatta för mord än män (tabell 1).

För att få en bättre uppfattning om hur relationen mellan mord- och självmordstalen såg ut, genomfördes en regressionsanalys. För de tio länderna finns fem observationer (1970, -75, -80, -85 och -88), vilket tillsammans utgör 50 observationer. Fig 1 visar ett starkt positivt samband mellan mord- och självmordstal för kvinnor och ett svagare omvänt samband för män.

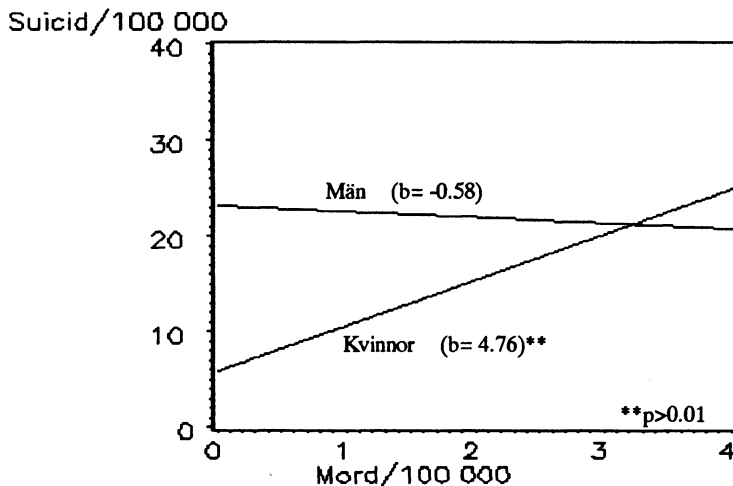

Fig 1. Regressionslinjerna för män resp kvinnor i modellen mordtal-självmordstal i tio europeiska länder 1970-88.

Sambandet mellan mord- och självmordstal för kvinnor är positivt och signifikant. När det gäller männen är inte resultaten lika klara. Mordtalen är negativt associerade till självmordstalen men sambandet är inte signifikant.³

Resultaten av rangkorrelationer och regression är liktydiga. Det finns ett betydelsefullt positivt samband mellan ländernas mord- och självmordstal bland kvinnor och för män en möjligen negativ relation.

5.2 Värderingar och självmord

För att undersöka vissa kulturella värderingar lät man i World Values Survey respondenterna ta ställning till en mängd påståenden av olika slag. Bl a fick de på en skala 1-10 ta ställning till i hur hög grad de tolererade en rad mer eller mindre moraliskt diskutabla handlingar. Det visade sig bl a att den genomsnittliga toleransen gentemot självmord i Europa hamnade ungefär i mitten bland alla handlingar de utfrågade fick ta ställning till. Man har också på olika sätt försökt mäta hur sekulariserade männi-

skorna är. De intervjuade fick beskriva sin inställning till Gud och hur de uppfattar andras inställning till Gud. Man fann att kristna trosföreställningar fortfarande spelar en stor roll i alla de undersökta länderna. Det finns dock intressanta skillnader. De länder där Guds betydelse i människors medvetande är störst är Irland, Nordirland, Italien och Spanien. Minst är den i Danmark, Frankrike, Nederländerna och Västtyskland.

Vi analyserade 23 frågor i denna studie. Medelvärden för varje land på en viss fråga har korrelerats med självmords- och mordtalen. Nedan redovisas samband med självmordsförekomst för de värderingar, där detta samband var starkast (tabell 3).

	Män	Kvinnor
Guds betydelse	-0.83**	-0.73*
<i>Tolerans gentemot . . .</i>		
abort	0.68*	0.56
eutanasi	0.76**	0.68*
homosexualitet	0.72*	0.70*
prostitution	0.77**	0.72*
självmord	0.78**	0.63*
skilsmässa	0.68*	0.54
*p<0.05 **p<0.01		

Tabell 3. Sambanden (rangkorrelationer) mellan några kulturella värderingar och självmordstal i åldersgruppen 15–74 år 1980 i tio länder.

Det finns ett tydligt samband mellan dessa värderingar och självmordstalen. Av de 23 värderingar som uppmätts har de ovanstående starkast samband med självmordsförekomsten hos både män och kvinnor. Två av värderingarna (mot abort och skilsmässa) var inte signifikanta för kvinnor men tillhörde ändå de allra starkaste korrelaterna. Koefficienterna är mycket lika, vilket borde betyda att de korrelerar starkt inbördes. Det gemensamma för dessa värderingar verkar vara deras religiösa och sexuella anknytning. Länder med toleranta värderingar och en mindre gudsmedveten befolkning har följaktligen högre självmordstal. Resultaten för män och kvinnor är påfallande lika.

5.3 Värderingar och mord

Mordtalens relation till värderingarna är inte lika entydiga. I tabell 4 presenteras de värderingar som visade de starkaste sambanden med mordtalen, för män och kvinnor.

	Män	Kvinnor
Guds betydelse	0.79**	-0.33
<i>Tolerans gentemot . . .</i>		
abort	-0.66	0.32
eutanasi	-0.84**	0.27
homosexualitet	-0.88**	0.09
prostitution	-0.85**	0.10
själv mord	-0.81*	0.07
skilsmässa	-0.58	0.38
(att) öka snålskjuts	-0.02	-0.74**
(att) undvika meddela		
parkeringskada	-0.20	-0.76**
*p<0.05 **p<0.01		

Tabell 4. Sambanden (rangkorrelationer) mellan några kulturella värderingar och mordtal i åldersgruppen 15–74 år 1980 i tio länder.

Mäns mordtal har starkast samband med samma värderingar som självmordstalen. Här är sambanden dock omvända. Länder med en större religiös och sexuell tolerans och länder där Gud spelar en mindre roll i människors medvetande har således lägre mordtal. Detta ger en antydning till en förklaring av det i tabell 2 och fig 1 funna negativa sambandet mellan mord och självmord när det gäller män.

Skillnaden mellan de länder där män resp kvinnor är mest utsatta för mord är påtaglig. Män är mest utsatta i länder där gudstron är stark. För kvinnor fann vi ett svårförklarat mönster. De värderingar som genomgående visade den närmaste kopplingen med de kvinnliga mordtalen var de "civilrättsliga" (Inglehart, 1990) värderingarna.

5.4 Strukturer hos värderingar

Inglehart genomförde en roterad faktoranalys (metod: varimax) för att få en uppfattning om hur samtliga undersökta värderingar förhöll sig till varandra. De religiösa och sexuella värderingarna, lade sig på samma faktor, som också förklarade störst andel av variationen (Inglehart, 1990:183). Vi genomförde samma faktoranalys med land som enhet och erhöll lika resultat. Vi antar därför att denna grupp av värderingar utgör ett sammanhängande komplex, som kan vara centralt i beskrivningen av kulturer.

6. Diskussion

Vid en jämförelse av tio europeiska länder fann vi att manliga och kvinnliga självmordstal hade tydligt samband. Länder med höga manliga tal hade också höga kvinnliga tal. Landsspecifika och könsgemensamma förhål-

landen måste antas vara betydelsefulla för detta samband, t ex kulturella förhållanden. I länder med höga manliga och kvinnliga självmordstal tenderade kvinnans utsatthet för mord vara högst. Kvinnors mord- och självmordstal var därför positivt korrelerade. Mäns mord- och självmordstal tycktes däremot vara negativt korrelerade. Det negativa sambandet mellan mord och självmord inom den europeiska manliga befolkningen skulle möjligen kunna anföras till stöd för de teorier som Henry & Short utvecklat, och som vi menar inspirerats av Freuds teori om Thanatos. Sambandet var dock inte säkert. Det mestadels starkare positiva sambandet i den kvinnliga befolkningen är förenligt med Franke, Thomas & Queenens mer "kulturellt" inspirerade analys.

Genom att analysera kulturellt bestämda värderingars samband med både mord- och självmordstal fann vi ett bakomliggande mönster, som ger en rimlig förklaring till de på ytan så märkliga sambanden mellan mord- och självmordstal. Vi fann tydliga samband mellan en grupp värderingar och självmord, resp mord på aggregerad nivå. De värderingar som gav starkast utfall var de man skulle kunna betrakta som religiösa eller sexuella. Denna grupp värderingar fann vi, och före oss Inglehart, utgöra ett sammanhängande komplex. I Ingleharts faktoranalys av 16 länder, utifrån World Values Survey, omfattande samma frågor som vi använt här, urskiljdes tre kluster av värderingar vilka benämndes "monoteism", "familjens okränkbarhet" och "the civil order". Inom den första faktorn, den viktigaste, hade "Guds betydelse" den starkaste laddningen (0.77). Om denna grupp värderingar påverkar både mäns självmordsbenägenhet och deras mordbenägenhet, men i olika riktning, har vi en förklaring till att mordtal och självmordstal korrelerar negativt bland män. Att ett komplex av värderingar med religiös och sexuell färgning skulle kunna utgöra gemensam bakomliggande faktor bakom självmords- och mordtal är klart möjligt. I länder där Gud uppfattas som mer betydelsefull är både män och kvinnor mindre självmordsbenägna, medan mäns mordbenägenhet (män begår nästan samtliga mord) är relativt hög. I dessa länder är det dessutom så att mord främst är en inördes manlig affär. Kvinnor utsätts i högre grad i mer sekulariserade kulturella traditioner. Frågan om betydelsen av kulturella skillnader inom ett visst land har vi ej berört. Det är dock väl känt att religiös och kulturell tillhörighet har betydelse för både självmordsförekomst och kriminalitet (se t ex. Durkheim 1989). En stark prediktor för både självmordsförekomst och våld, som t ex alkohol (Norström 1988a), är kopplad till såväl religion som kultur. Alkohol kan dock knappast bidra till ett omvänt samband mellan mord och självmord.

Den post-durkheimska sociologiska litteraturen inom detta område är inte övertygande. I *Självmodet*, drog Durkheim följande slutsats: "If suicide and homicide often vary inversely to one another, it is *not* because they are two different aspects of the same phenomenon" (Durkheim,

1989:358). Efter Durkheim, och under inflytande av psykoanalytisk teori har denna insikt gått förlorad.⁴ Snarare än Freuds "Thanatos" tycks det handla om djupt liggande kulturella mönster. Snarare än Golds "directions of aggression" vill vi se specifika kulturella impulser. Med Kroeber och Parsons kan vi betrakta kultur som "... transmitted and created contents and patterns of values, ideas, and other symbolic meaningful systems of factors in the shaping of human behaviour..." (Kroeber & Parsons 1958:14f).

I denna undersökning har vi uppfattat de aggregerade individuella värderingarna som nationella kulturella drag. Kroeber och Parsons synsätt på kultur passar därför väl in i detta sammanhang. Vi fann relativt tydliga mönster av värderingar, kopplade till symboliska meningsbärande tanke-system, vilka har betydelse för mänskligt handlande. Vi fann specifikt att de dessutom var kopplade till benägenhet att begå mord och självmord, men i olika grad och på olika sätt för män och kvinnor.

Avslutningsvis vill vi göra några metodologiska reflektioner. Är enkla jämförelser, omfattande endast tio länder, av mordtalens och självmordstälens nivå och vanligheten av vissa värderingar i dessa länder av något som helst värde för att fastställa kulturella inflytanden på mord och självmord? Uppenbarligen är de inte tillräckliga för att belägga kausala samband. Denna svaghet delar vår studie dock med de studier som här blivit föremål för kritik, liksom med de studier som blivit klassiker inom genren. Vår kritik bör därför vara lika legitim som dessa studier. Henrys och Shorts försök att förklara varför självmord och mord hör ihop faller ytterst tillbaka på en jämförelse av mordtal och självmordstal i 21 delstater i USA (1958:87, tabell 3). Rangkorrelationen kan beräknas till -0.64 och produktmomentkorrelationen till -0.66 (något som författarna dock inte gör). Durkheims diskussion av varför katolsk religionstillhörighet skyddar mot självmordsrisk går ytterst tillbaka på en jämförelse av fem europeiska länder, alla tysktalande. Av dessa fem har Durkheim skapat 12 observationer, genom att inkludera flera olika tidsperioder (Durkheim 1989:154, tabell XVIII). Durkheims analys av sambandet mellan utbildning och självmord går tillbaka på en jämförelse av sexton italienska provinser, grupperade som tre klasser (164, tabell XIX), och hans analys av skilsmässa och självmord går tillbaka på sju europeiska länder grupperade i tre klasser (259, tabell XXV). Det är denna typ av jämförelser som utgjort empirisk ryggrad i den sociologiska självmordslitteraturen och för vilka de flesta sociologer okritiskt bugar. Det är först nyligen som större empiriska studier baserade på individuella data och mer sofistikerade metoder blivit möjliga (Valkonen & Martelin, 1988), men jämförelser av aggregerade data har knappast spelat ut sin roll, särskilt som en metodutveckling på området pågår (Norström 1988b, 1988c). Frågan om kulturella inflytandens betydelse för självmord och mord får vi därför anledning att återkomma till.

NOTER

- ¹ Denna uppsats har möjliggjorts av *Forskningsrådsnämndens* anslag nr 920060:6 A 9-17-5 till projektet "The European Suicide" inom vilket denna delstudie bildar en självständig delundersökning.
- ² "To get an index of preference for suicide over homicide, we can divide the suicide rate by the sum of the suicide rate and the comparable homicide rate: (Suicide rate/Suicide rate + Homicide rate)." (Gold 1958:657)
- ³ "In each country a random selection of sampling points was made according to a geographical distribution ensuring that all types of area (rural, urban etc) were represented according to their proportion in the population; within these sampling points respondents were selected *either* at random from the population or from electoral lists in those countries where suitable lists of individuals or households were available (Denmark, Great Britain, Northern Ireland, Belgium; Netherlands, Rep of Ireland), *or* by means of quota sampling, with quotas set by age, sex and occupation, on the basis of census data (France, Italy, Spain, West Germany)." (Harding, Phillips & Fogarty, 1986:237f).
- ⁴ En linjär regressionsmodell analyserades, för män resp kvinnor, med en dummy-variabel för varje tidpunkt 1970–1988. Ingen av dummy-variablerna, män eller kvinnor, hade dock någon signifikant betydelse för modellen.
- ⁵ Henry och Short, tex avfärdar Durkheims skeptiska slutsats på ett par rader (Henry & Short, 1968:137). Durkheim polemiserade givetvis inte mot Freud, utan mot Ferri och Morselli, som såg det omvända sambandet som en absolut lag. Samma psykologiska konstitution låg bakom både mord och självmord, nämligen en konstitution som kännetecknades av organismens förfall. Mördare och självmordsfall var degenererade och impotenta ansåg man. Durkheim ägnar ca 20 sidor åt att bemöta denna och liknande teorier (Durkheim, 1989:338ff).

REFERENSER

- Durkheim, E. (1989) *Suicide. A Study in Sociology*. London: Routledge.
- Franke, Thomas & Queenen (1977) "Suicide and homicide: Common sources and consistent relationships", *Social Psychiatry*. 12:149–156.
- Freud, S. (1933/53) *New introductory lectures on psychoanalysis, Anxiety and instinctual life. I* "J. Strachey (ed.) in collaboration with A. Freud: *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*". London: The Hogarth Press and the Institute for Psycho-analysis.
- Freud, S (1989) *Beyond the pleasure principle*. Standard ed. New York: W. W. Norton & Co Inc.
- Gold, M. (1958) "Suicide, Homicide and the socialisation of aggression", *American Journal of Sociology*. 63:651–661.
- Halbwachs, Maurice (1930) *Les Causes du Suicide*. Paris: Alcan.
- Harding, Phillips & Fogarty (1986) *Contrasting Values in Western Europe*. London: Mac-Millan.
- Henry & Short, (1968) *Suicide and Homicide* New York: Free Press.
- Hjelle, L & Ziegler, D. (1992) *Personality theories; basic assumptions, research, and applications*, 3rd ed. Singapore: McGraw-Hill International ed.
- Inglehart, R. (1990) *Culture shift in advanced industrial society*. New Jersey: Princeton University Press.
- Lester, D. (1987) "Murders and suicide: Are they polar opposites?", *Behavioral sciences and the law*. 5:49–60.
- Lester, D. (1988) "Regional analysis of suicide and homicide rates in the USA", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 23:202–205.

- Lester, D. (1989) "National suicide and homicide rates: correlates versus predictors", *Social Science and Medicine*. 29:1249–1252.
- Norström, T. (1988a) "Alcohol and suicide in Scandinavia", *British Journal of Addiction*. 83:553–559.
- Norström, T. (1988b) "Deriving relative risks from aggregate data. 1. Theory", *Journal of Epidemiology and Community Health*. 42:33–335.
- Norström, T. (1988c) "Deriving relative risks from aggregate data. 2. An application to the relationship between unemployment and suicide", *Journal of Epidemiology and Community Health*. 42:336–340.
- United Nations (1991) *The Sex and Age Distributions of population, The 1990 Revision*. New York.
- Valkonen, T. & Martelin, T. (1988) "Occupational class and suicide: an example of elaboration of relationship", *Research Report*. 222. Helsinki: Dept of Sociology, University of Helsinki.
- Verkko, V (1951) "Homicides and Suicides in Finland and their dependencies on National Character", *Scandinavian Studies in Sociology*. 3. Copenhagen: G.E.C. Gads Forlag.
- World Health Organization, *World Health Statistics Annual*, 1970–1992.

SUMMARY

Per Carlson, Ilkka Mäkinen och Denny Vågerö

Suicide, Homicide and Culture. A Comparison of Ten European Countries.

The present study investigates the way in which the homicide and suicide rates of ten European countries are related to each other. Is there empirical support for a psychoanalytically based hypothesis of a reverse relationship between homicide and suicide? Or are certain cultural values and patterns more important for such links? Rank correlations and regressions of age-standardised suicide and homicide rates, for men and women in the European countries were conducted. Similar analyses in relation to values as defined by World Values Survey were also performed. There was a slight tendency for countries with high homicide rates to have low suicide rates, and vice versa (among men). For women, however, the relationship was found to be positive and stronger throughout. Countries with high female homicide rates often also had high female suicide rates. The cultural values which could be associated most closely with suicide *and* homicide rates were religiously and sexually coloured moral attitudes. Suicide rates were lower in countries where God plays a greater role in peoples' consciousness. Countries where attitudes to abortion, euthanasia, divorce etc were negative, usually also had lower suicide rates for both sexes. The relationship between homicide rates and these attitudes was, for men, the opposite. In countries with a strong belief in God and low religious and sexual tolerance the male but not the female risk of being murdered is higher than in countries with a weaker belief in God. The hypothetical relation between homicide and suicide rates, suggested by psychoanalytically inspired theories, seems to be more readily explained by cultural patterns, in particular a complex of attitudes towards religious and sexual matters.

”Variabelanalysens” förmenta gränser – Svar till Mats Ekström

I Sociologisk Forskning nummer 2/93 har Mats Ekström (ME) publicerat en lång och kritisk diskussion kring sociologins, och då i synnerhet den medicinska sociologins, alltför utbredda användande av ”variabelanalys” (Ekström 1993). En till engelska översatt version av denna artikel ingår även som en av sju artiklar i Ekströms nyligen framlagda avhandling (Ekström 1994). Artikeln reser ett antal svåra och intressanta frågor, men lämnar inga tillfredsställande svar. På ett antal punkter ger artikeln ett intryck av att ME själv är dåligt förtrogen med praktisk forskning, vilket är ganska förvånande med tanke på att han i andra sammanhang visat prov på ett imponerande handlag med just ”variabelanalys” (Danermark & Ekström 1993). Eftersom jag fått den tvivelaktiga äran att bidra med portalexemplet på det ofruktbara i att tillämpa den ”variabelanalytiska” ansatsen, vill jag här resa ett antal invändningar mot ME:s resonemang.

Problemet med den låga ”förklaringskraften”

Utgångspunkten för ME tycks vara att ”variabelanalysen” misslyckas i att leverera sociologiska förklaringar eftersom den ”oförklarade” variationen oftast är större än den ”förklarade”. Underförstått skall således en sociologisk förklaringsmodell kunna generera en ”förklarad varians” på åtminstone 51 procent, och allra helst nå 100 procent. En sådan inställning till empirisk samhällsforskning kan med lite god vilja kanske kallas ”empirisk utopism”, och lite mindre välvilligt betecknas som ”empirisk naivism”.

Mänskligt handlande och beteende är ett oerhört komplext fält att studera. Vi utför alla ett antal dagliga handlingar, av vilka många är rutiniserade. Även om dessa rutiner i stort sett är desamma från dag till dag varierar vi de faktiska handlingarna i ett oändligt antal nya kombinationer. Dessutom ställs vi ständigt inför nya situationer där gamla mönster bryts, och nya skapas. Att mot denna bakgrund tro att en sociologisk analys skulle kunna förklara 100 procent av den variation vi kan observera framstår därför som ett både omöjligt och oönskat mål. Den forskare som kan förklara nästan all variation har antingen analyserat något ytterst trivialt, eller gjort sig skyldig till någon tautologisk definition. En analys av in-

tresse bör snarast kunna fånga den *systematiska variationen*, och denna behöver förvisso inte utgöra mer än en mindre del av all förekommande variation i mänskligt handlande. När ME därför grundar sin kritik av ”variabelanalysen” i dess förmenta misslyckande att förklara variation är det en mycket bräcklig grund han bygger på.

”Variabelanalysens” arbetsredskap och dessas relation till teori

ME är på flera ställen i sin artikel inne på att en av ”variabelanalysens” stora begränsningar är att den tvingar forskaren att laborera med empiriska operationaliseringar av teoretiska begrepp. Inriktningen på användande av variabler är, enligt ME, problematiskt på flera sätt. Dels menar han att det hindrar forskaren från att finna ny empirisk kunskap, dels kan inte substantiella kvalitéter mätas, och dels blir det omöjligt att studera substantiella förhållanden och samband, eftersom de operationaliserade indikatorer som används enbart är statistiska aggregat, och inte identiska med de teoretiska begrepp de skall avspegla.

Den sistnämnda uppfattningen, tydligt uttryckt på sid 49, 3:e stycket, är självfallet helt korrekt, men också trivial. Alla som arbetar med någon form av empirisk forskning är medvetna om att det man mäter inte är identiskt med de teoretiska begrepp man avser att spegla. Grundsvårigheten ligger med andra ord i att de substantiella relationer vi vill fånga inte låter sig mätas direkt, och detta problem har sysselsatt empiriskt forskande sociologer i alla tider. Åtminstone två strategier har utvecklats för att möta detta problem, nämligen att förfina mätteknikerna i syfte att fånga det man avser att mäta så väl som möjligt, eller att använda sig av LISREL och liknande tekniker där latent variabler kan hanteras.

Vilken är då ME:s lösning på detta dilemma? Så vitt framgår av hans artikel förefaller han mena att det korrekta vore att *direkt* analysera de teoretiska begrepp vi är intresserade av, utan att gå ”omvägen” över dessas empiriska spegelbilder. Vi bör således lyfta oss själva i håret, eller helt enkelt överge försöken att finna empiriska representationer av de teoretiska begrepp som sociologer arbetar med. Grundegenskapen hos icke direkt observerbara teoretiska begrepp är trots allt, såvitt jag kan förstå, att de inte är direkt observerbara, inte ens om vi använder oss av en narrativ metod.

ME tycks också ha en föreställning om att på förhand definierade variabler är oförmöga att fånga det som verkligen är essentiellt. Detta förefaller mig vara att förneka sociologernas förmåga att konkretisera och operationalisera sina teoretiska föreställningar. Teoretiskt baserad datainsamling har naturligtvis alltid sina begränsningar – vi kan inte samla in uppgifter om allt, utan har, oberoende av metodval, bestämt oss för att

samla in vissa typer av uppgifter. Undantaget från denna generella regel utgörs möjligen av *Grounded Theory*, där idealet åtminstone i inlednings-skedet av en studie är att "... tolka verkligheten så fördomsfritt som möjligt och att låta den strömma in i en utan att hela tiden placera var-seblivningarna i gamla begrepp" (Ekerwald & Johansson 1989, s 18). Denna tro på att verkligheten skall förklara sig själv, en i sanning positivistisk övertygelse, är dock relativt sällan företrädd. Så vad är det då ME menar? Möjligen vänder han sig här mot den typ av sociologer som av Walter Korpi gavs epitetet stubbsittare, eftersom de huggit ner det sociologiska trädet och spämtat stickor av det (Korpi 1990, s 10). Denna typ av forskning tycks mig dock inte vara den vanligaste bland empiriskt arbetande sociologer. Att den "variabelanalytiska" ansatsen i sig inte skulle kunna användas till analyser av vad ME kallar substantiella kvalitéer följer dock inte av det faktum att kvantitativ forskning stundom varit rutinmässigt utförd. Här begränsas vi istället bara av vår egen nyfikenhet och vårt yrkeskunnande.

Men ME vill finna ny empirisk kunskap. I hans föreställningsvärld är denna strävan oförenlig med "variabelanalys". Detta är naturligtvis direkt felaktigt, om vi med ny empirisk kunskap exempelvis avser sådant som hur krav och kontroll i arbetet påverkar människors hälsa (Karasek 1979), för att nu återknytta till den medicinska sociologin. Robert Karaseks forskning är ett ypperligt exempel på när ett nydanade teoretiskt resonemang leder en forskare att leta efter samband som ingen tidigare brytt sig om, men göra det med data som redan var insamlade för helt andra ändamål. Därmed har han lyckats öka vår förståelse av individuella konsekvenser av arbetets organisering avsevärt. Men ME tycks med ny empirisk kunskap mena förhållanden som vi på förhand är helt ovetande om, och som vi därför heller inte har någon teoretisk föreställning kring. För att få reda på dessa förhållanden, måste vi, liksom inom *Grounded Theory*, närma oss verkligheten utan de bojor som på förhand fastställda variabler utgör. Den fråga som omedelbart inställer sig är självfallet huruvida mystiska förhållanden om vilka vi varken har empirisk eller teoretisk kunskap om sedan tidigare verkligen kommer att visa sig så betydelsefulla som ME låter antyda. Det förefaller som om ME menar att den viktiga kunskapen står att finna i det lilla och förborgade, medan de stora sammanhangen är av mindre betydelse. Denna tro på att finna den sociologiska grundbulen, eller de vises kausala sten där ingen annan förut har letat, framstår åtminstone för mig som ett utslag av önsketänkande.

"Variabelanalysens" kausala brister

Kärnan i ME:s kritik av "variabelanalysen" ligger i dess förmenta oförmåga att blottlägga de kausala mekanismer som kopplar företeelsen A med händelsen B. ME tycks här mena, att det visserligen är möjligt att påvisa samband mellan exempelvis social klass och hälsa, men att "variabelanalysen" inte tillåter någon djupare förståelse av detta samband, eftersom en sådan förståelse kräver kunskap om " . . . *substantiella mekanismer, relationer och processer*" (Ekström 1993, s 53). Av någon anledning är, enligt ME, sådan förståelse utesluten för oss som arbetar med "variabelanalys", medan en sociologi som " . . . *utvecklas i spänningen mellan kontextuell analys och abstraktion, i ett kontinuerligt växelspel mellan teoretiskt vägleda konkreta fallstudier och empiriskt grundad begrepps- och teoriutveckling*" (Ekström 1993, s 53) kommer att belysa vilka mekanismer som exempelvis leder till klasskillnader i hälsa. ME tillägger att sociologins historia innehåller många exempel på förklaringskraften i det senare tillvägagångssättet. Klokt nog ger han dock inte läsaren någon antydning om vilka dessa exempel skulle kunna vara.

Det finns åtminstone två problem med ME:s resonemang på denna punkt; en överdrift av svårigheterna att studera kausala kedjor och förlopp med "variabelanalys", och en än större överdrift av de alternativa metodernas möjligheter.

För att rätt kunna diskutera det sistnämnda problemet bör ME:s utgångspunkt i den låga förklaringskraften hos "variabelanalytiskt" upplagda studier hågkommas. Denna typ av studier bygger nästan uteslutande på uppgifter från ett relativt stort antal individer, från kanske 100 stycken upp till många tusen eller ännu fler. Syftet är att finna regelbundenheter, eller helt enkelt den systematiska variationen. Som diskuterades inledningsvis behöver inte denna del av den totala variationen vara särskilt stor. Med ett mycket litet antal fall, i ME:s exempel enbart Strindberg, blir det dock inte direkt möjligt att skilja mellan systematiska och slumpmässiga sammanhang, och det som i "variabelanalysen" framkommer som oförklarat, eller brus, tolkas ofta ogenerat i kausala termer i den konkreta fallstudien. Detta leder till att generaliserbarheten minskar dramatiskt (kan andra människors "infernokriser" verkligen förstås på samma sätt som Strindbergs?), vilket i sin tur minskar förklaringsvärdet som sociologisk produkt, eftersom vi som vetenskap inte är intresserade av att förklara varje människas öde och liv med individuella förklaringspaket, utan strävar efter att se det allmängiltiga i människors liv och handlingar bakom bruset av tillfälligheter och slump. Så länge inte sociologin skall ägna sig åt ren biografiframställan kommer dock sådant individuellt brus att vara ofrånkomligt, och på det hela taget ganska oproblemiskt. Konkreta fallstudier av det slag som ME tycks förespråka kan däremot utgöra en fara,

både för forskningen och för dem som vill använda sig av forskningens resultat för att förändra samhället, eftersom de inbjuder till långtgående kausala tolkningar och generaliseringar utan att egentligen kunna användas för sådana ändamål.

Är då verkligen den "variabelanalytiska" ansatsen så hjälplös inför uppgiften att blottlägga substantiella samband och mekanismer som ME vill göra gällande? Nej, jag tror inte det. Jag har exempelvis i min egen forskning lyckats peka på faktorer som är av betydelse för uppkomsten av skillnader i hälsa mellan personer ur olika samhällsklasser (arbetsmiljö, uppväxtvillkor och hälsorelaterade beteenden), men också lyckats skilja ut sådana faktorer som är av relativt liten betydelse för klasskillnader i sjuklighet (sociala relationer och ekonomiska resurser) (Lundberg 1990; 1991a; 1991b). Efter varje sådan specificering av ett samband kan nya specificeringar göras, och möjliga kausala kedjor kan föreslås, testas, och därefter förkastas, omprövas eller tillsvidare accepteras. Att varje sådan kausal kedja i detta sammanhang kommer att spänna över ett antal vitt skilda vetenskapliga discipliner, och omfatta allt från makrosociologiska till biokemiska faktorer innebär självfallet att sociologer ensamma inte kan utforska hela kedjan. Med den av ME föreslagna ansatsen tycks det mig dock som om vi inte ens skulle komma i närheten av att göra vår del av jobbet. Att den "variabelanalytiska" ansatsen har sina svårigheter är förvisso ingen nyhet. Det är svårt att forska. Att utifrån detta konstaterande hemfalla åt en uppgivenhet inför möjligheten att finna generella samband, och retirera till individuella förklaringar lika komplexa som den verkligheten vi skall försöka förklara är åtminstone för mig liktydigt med att frånta sociologin dess existensberättigande.

OLLE LUNDBERG
Institutet för social forskning
Stockholms universitet

REFERENSER

- Danermark, B. & Ekström, M. 1993. "Residential relocation and health effects among the elderly". *Stencil*, presenterad vid Sociologförbundets årsmöte i Lund 28–30/1 1993. (Ingår i omarbetad form som uppsats IV i Ekström 1994.)
- Ekerwald, H. & Johansson, S. 1989. "Vetenskap som byråkrati eller konst? Glaser och Strauss: The Discovery of Grounded Theory". *Sociologisk Forskning*, nr 2, s 15–33.
- Ekström, M. 1993. "Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi". *Sociologisk Forskning*, nr 2, s. 26–58.
- Ekström, M. 1994. *Residential Relocation, Urban Renewal and the Well-being of Elderly People. Towards a Realist Approach*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Karasek, R. 1979. "Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign". *Administrative Science Quarterly*, vol 24, s 285–308.
- Korpi, W. 1990. "Om undran inför sociologerna". *Sociologisk Forskning*, nr 3, s 2–10.
- Lundberg, O. 1990. *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

- Lundberg, O. 1991a. "Causal explanations for class inequality in health – an empirical analysis". *Social Science & Medicine*, vol 32, s 385–393.
- Lundberg, O. 1991b. "Childhood living conditions, health status, and social mobility: A contribution to the health selection debate". *European Sociological Review*, vol 7, s 149–162.

Om den förmenta läsningen av "Variabelanalysens gränser" – Svar till Olle Lundberg

Lundberg är mycket kritisk till min artikel om sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. Han menar att dessa gränser är "förmenta", att artikeln snarast ger intryck av att jag är "dåligt förtrogen med praktisk forskning", att det jag argumenterar för antingen är fel eller inget nytt. Lundberg och jag tycks resonera inom ramen för olika vetenskapsteoretiska och metodologiska diskurser. Ett exempel på det är att vi uppfattar begrepp som kausal förklaring, mekanismer, substantiell relation, och även sociologins huvuduppgift, på olika sätt. Lundberg förstår t ex substantiell relation och kausal mekanism i termer av identifierade kausala kedjor eller samband mellan variabler. Kausal förklaring förstår han, som jag tolkar det, hela tiden utifrån det första av tre perspektiv som jag diskuterar. Sociologins huvuduppgift blir att finna regelbundenheter och systematiska variationer. Av min artikel framkommer att jag har ett annat sätt att se på bl a detta.

Jag tror nu att det finns förutsättningar för att reflektera över och kommunicera kring bestämningarna av sådana centrala begrepp, utifrån tillräckligt gemensamma utgångspunkter. Detta förutsätter dock en vilja att försöka förstå vad den andre menar, att försöka sätta sig in i dennes perspektiv för att kunna se vad detta kan innebära. Problemet med Lundbergs kritik är att den snarare genomsyras av det motsatta. På punkt efter punkt påstår han direkt eller indirekt att jag hävdar sådant som jag inte hävdar. Han tillskriver texten innebörder som mer är ett uttryck för hans strävan att försvara sitt synsätt än att försöka förstå vad jag menar. Detta gäller följande elva påstående/antydanden. Efter varje påstående ger jag en kommentar.

För det första sägs min utgångspunkt vara "att variabelanalysen misslyckas . . . eftersom den oförklarade variationen oftast är större än den förklarade", att jag skulle förvänta mig att en sociologisk förklaringsmodell skall kunna generera en förklarad varians på minst 51 % och helst 100 % om den skall ha något värde.

Jag har aldrig diskuterat i termer av att den oförklarade variansen är "större än den förklarade", eller i termer av 51 %, men att det är ett problem att ofta endast en "liten del" av variationerna kan förklaras. Den avgörande frågan för min diskussion är nu inte om man kan förklara 5%,

10% eller 25%. Problemet med variabelanalysen är att den förutsätter att kausala mekanismer skall komma till uttryck i empiriska regelbundenheter, vilket i sin tur bygger på att delar av den sociala verkligheten kan studeras som slutna system. Att låta olika sociala egenskapers *förklaringskraft* vara beroende av styrkan i empiriska samband är enligt min mening mycket problematiskt och det är bl a detta som artikeln försöker visa. Läser man inledningen till min artikel ser man dessutom att resonemanget om den förklarade variansen bara är en aspekt av ett mer generellt problem. Trots omfattande empirisk forskning är de slutsatser man kan dra gällande de kausala relationerna, inom åtminstone vissa områden, mycket osäkra. Jag tar forskningen om socialt stöd och hälsa som ett exempel.

För det andra skall jag ha hävdad att substantiella kvalitéter inte kan mätas.

Substantiella kvalitéter kan självklart mätas. All kvantifiering består ju i att kvantifiera något, något som har en bestämd substantiell innebörd som vi antingen explicit begreppsliggjort eller tagit som självklar. En viktig skillnad mellan vetenskap och *common sense* borde vara att vi inom vetenskapen genom att reflektera över våra begrepp tänker *om* dessa innebörder och inte *med* dem som om de vore givna (se A Sayer's bok *Method in Social Science*). Inom mycket av den variabelorienterade sociologin, inte minst den som rör relationen mellan sociala förhållanden och hälsa, finns en stark tendens att ta variabelers innebörder för givna. Detta är en stark *begränsning*, men den hänger inte samman med variabelanalysens *gränser*. Lundbergs egen avhandling (som jag för övrigt inte alls varit ute efter att kritisera i sig) är ett exempel på hur variabelanalysen kan kombineras med begreppsliga reflektioner och bestämningar. Vad jag sagt om variabelanalysens gränser i detta sammanhang är att den inte kan generera ny empirisk kunskap om substantiella innebörder och kausala mekanismer. Den är en empirisk metod som inte är inriktad mot att söka kunskap om substantiella innebörder, utan mot att kvantifiera på förhand givna innebörder. Kanske är detta enligt Lundberg självklart men kvarstår gör att denna självklarhet haft litet inflytande på den sociologi som fortfarande är starkt dominerad av variabelanalys.

För det tredje antyds att jag skulle ha gjort en poäng av att operationaliserade indikatorer inte är identiska med teoretiska begrepp, men att de som sysslar med variabelanalys tror det.

Här hänvisar Lundberg till sid 49, 3:e stycket, i min artikel. På detta ställe i texten problematiseras den vanliga föreställningen att kausalitet handlar om sannolikhet. Texten tar upp något annat än det Lundberg kritiserar mig för.

För det fjärde påstås min artikel tyda på att jag med ny empirisk kunskap menar "förhållanden som vi på förhand är helt ovetande om, och som vi därför inte har någon teoretisk föreställning kring".

Här har jag helt enkelt svårt att se vad i min text som Lundberg tolkat på detta sätt. Tvärtom framhåller jag betydelsen av att empiriska fallstudier är teoretiskt vägleda, dvs bygger på begrepp som gör att vi överhuvudtaget kan tolka det vi observerar. Hur man kan tolka artikeln som ett uttryck för en naiv empirism är minst sagt märkligt. Att hävda att empiriska studier som inte bygger på standardiserade operationaliseringar kan ge ny kunskap om innebörden i det som variabelanalysen definierar på förhand, är väl knappast detsamma som att återgå till bilden av forskarens medvetande som en "Tabula rasa".

För det femte förefaller det enligt Lundberg som att jag "menar att den viktiga kunskapen står att finna i det lilla och förborgade, medan de stora sammanhangen är av mindre betydelse" och att jag skulle uttrycka en "tro på att finna den sociologiska grundbulten, eller de vises kausala sten där ingen annan förut har letat".

Var har jag påstått att de stora sammanhangen inom sociologin är av mindre betydelse? I min artikel försöker jag renodla tre olika innebörder av kausala förklaringar inom sociologin. En är den som variabelanalysen är knuten till. Vad gäller de andra två tar jag bl a Giddens respektive bl a Weber och Bourdieu som exempel. Detta är bara ett uttryck för att jag inte alls argumenterat för att de stora sammanhangen skulle vara av mindre betydelse. Att jag genom mina metodologiska reflektioner skulle uttrycka en tro på att finna den sociologiska grundbulten är nonsens.

För det sjätte skulle jag, som en lösning på de problem som följer av att de teoretiska begreppens innebörder inte är identiska med det man mäter, förorda "att direkt analysera de teoretiska begrepp vi är intresserade av, utan att gå omvägen över dessas empiriska spegelbilder."

Vad jag i själva verket gör i artikeln är att diskutera skillnaden mellan en forskning som betraktar detta problem som i huvudsak ett operationaliseringsproblem och den metodologi som söker hantera detta genom abstraktion och kontextualisering. På ett flertal ställen i artikeln tar jag upp innebörden i dessa metodologiska begrepp, och skriver t ex uttryckligen att abstraktion måste ta sin utgångspunkt i empiriska observationer av olika konkreta företeelser.

För det sjunde antyds att jag skulle vara omedveten om den biografiska analysens metodologiska problem, dess begränsningar och gränser.

På sidan 35 skriver jag: "Självklart finns metodologiska problem med den biografiska analysen . . ." I en not hänvisas också till forskare som skrivit särskilt om detta, utifrån ett allt annat än naivt perspektiv. Längst upp på sidan 36 framhåller jag sedan att mitt syfte varit att "demonstrera innebörden i en kausal analys inriktad på det konkreta och substantiella, och inte att diskutera den biografiska analysen som sådan".

För det åttonde antyds att jag skulle förorda en forskning som bygger på bara ett fall, eller "ren biografiframställan".

Den biografiska ansatsen innebär inte alls "ren biografiframställan" (vilket tydligt framgår av litteraturen på området). Jag framhåller att denna ansats inte alls utesluter koppling till begreppsliga analyser. Utifrån Bertaux, en av de absolut mest kända sociologer som sysslat med biografiska analyser, framhåller jag att ett viktigt syfte med dessa analyser är att få kunskap om innebörder i samhällsliga förhållanden, de behöver varken innebära prioritet åt det individuella eller det unika.

För det nionde antyds att jag skulle tro att det utifrån ett mycket litet fall, kanske t o m ett fall, går att skilja mellan systematiska och slumpmässiga sammanhang.

Den typ av kontextuell analys som jag diskuterar med den biografiska ansatsen som illustration syftar inte till att skilja det slumpmässiga från det systematiska. Begreppet "systematiska och slumpmässiga sammanhang" som Lundberg tar upp är intimt kopplade till variabelanalysens metodologi. Däremot syftar den kontextuella analysen till att skilja de mer grundläggande förhållanden som påverkar ett visst förlopp från de mer tillfälliga och för enskilda fall specifika omständigheterna. Jag skriver också i min artikel att det krävs ett *mångfasetterat empiriskt material* för att vi skall kunna skilja tillfälliga omständigheter från mer grundläggande strukturer.

För det tionde sägs att jag skulle föreslå en ansats som innebär "en uppgivenhet inför möjligheten att finna generella samband", och som refererar "in i individuella förklaringar lika komplexa som den verklighet vi skall försöka förklara".

Som sagt den biografiska ansatsen består inte i en sådan reträtt, åtminstone inte enligt de sociologer och andra som jag refererar till i artikeln. Artikeln är dessutom till stor del en argumentation för betydelsen av empiriskt grundad abstraktion, dvs konceptualisering och teoriutveckling.

För det elfte antyds att jag skulle se variabelanalysen som helt ofruktbar, och att den t ex inte skulle kunna ge ny empirisk kunskap. Det antyds att jag skulle ha föreslagit en ansats som inte ger utrymme för variabelanalys.

I min artikel ägnas stort utrymme åt att presentera tre olika metodologiska perspektiv på kausala förklaringar inom sociologin. Under en särskild rubrik skriver jag: "Jag menar nu inte att någon av de tre presenterade uppfattningarna vad gäller kausalanalysens inriktning har principiellt företräde framför de andra, men de fångar olika dimensioner av sociologins objekt. (s 36). Att man problematiserar en metodologi för att förstå dess gränser är inte detsamma som att säga att den är helt ofruktbar. Och det är klart att även statistiska analyser ger ny empirisk kunskap, frågan är vilken typ av empirisk kunskap, men det är en annan fråga.

Min artikel är ett försök att förstå variabelanalysens gränser utifrån uppfattningar om vad som karakteriserar sociologins objekt, inte en argu-

mentation för att den i sig är ofruktbar. Däremot menar jag att denna metodologi är kraftigt övervärderad inom viss sociologi, inte minst gäller det stora delar av den medicinska sociologin. Det kommer till uttryck i dominansen av studier som helt är uppbyggda kring variabelanalyser, där teoretiska resonemang endast får ett värde om de pekar ut empiriska regelbundenheter som kan verifieras genom statistiska analyser. Denna dominans hämmar kunskapsutvecklingen. Lundberg tar upp Karaseks forskning som exempel på "när nydanande teoretiska resonemang leder en forskare att leta efter samband som ingen tidigare brytt sig om, . . . ". Det nydanande skulle så vitt jag förstått främst bestå i upptäckten att det är kombinationen av höga krav (stressande arbete) och liten kontroll över arbetet som genererar ohälsa. Frågan är om inte detta snarare är ett exempel på metodologins begränsningar då det gäller teoriutveckling. Utifrån mer intensiva fallstudier tror jag inte det skulle var särskilt svårt att se att människor mår sämst i en arbetssituation där de både har höga krav på sig och litet inflytande (t ex de som arbetar vid ett löpande band). Att sådant som makt och kontroll har betydelse för välbefinnandet är inte heller att betrakta som särskilt nydanande om man ser till sociologins klassiker (t ex Marx och Fromm. Detta är för övrigt en helt central tanke även i den psykoanalytiska teoribildningen). Det nydanande med Karaseks studier är inte det teoretiska resonemanget utan snarare att man kunnat visa att en viss substantiell relation även kommer till uttryck i statistiska samband mellan beroende och oberoende variabler.

För Lundberg tycks det vara så att vi som sociologer inte skulle komma i närheten av att göra vår del av jobbet med den ansats som jag föreslagit. Ja det beror förstås på vad som är vårt jobb. Jag har aldrig ifrågasatt att en viktig del av detta jobb är att analysera samband mellan variabler, men om sådana analyser får dominera får vi endast en begränsad (och delvis felaktig) kunskap om sociologins objekt. De resonemang som jag för kring abstraktion och kontextualisering syftar mer till att tydliggöra variabelanalysens gränser genom att sätta den i relation till en annan metodologisk inriktning. Jag har inte haft ambitionen att presentera vare sig en ny eller problemfri ansats. Den ansats som jag antyder rymmer tvärtom på det hela taget inget nytt. Det är till en betydande del genom denna som sociologin har gjort sin del av jobbet. Lundberg tycker att jag gör klokt i att inte ge exempel på sociologer vars forskning illustrerar förklaringskraften i en metodologi som präglas av ett växtspel mellan abstraktion och kontextuell analys, och han antyder därmed att de inte skulle finnas. För mig är de inte särskilt svårt att finna. Inte minst klassiker som Marx, Goffman och Bourdieu har enligt min mening på sina olika sätt väglets av ett sådant växtspel.

Självklart finns mycket att diskutera i min artikel och den är långt ifrån oproblematiske. Vad gäller den variabelorienterade forskningens praktik är

Lundberg och hans kollegor långt mer professionella än mig och många andra sociologer. Riktigt så okunnig och naiv som Lundberg framställer det är jag nog ändå inte vad gäller metodologiska frågor. För den som ytterligare vill fördjupa sig i de tankar gällande sociologins objekt och metodologi som ligger bakom argumentationen i den aktuella artikeln vill jag avslutningsvis hänvisa till en artikel jag skrev i *Acta Sociologica* 2:1992, men framför allt till Andrew Sayers bok *Method in Social Science* och den övriga litteraturen inom den idag mycket utbredda och etablerade "Kritiska realismen".

MATS EKSTRÖM
Institutionen för samhällsvetenskap
Högskolan i Örebro

Recensioner

Acker Joan m fl: *Kvinnors och mäns liv och arbete*. SNS Förlag 1992.

Baude Annika: *Kvinnans plats på jobbet*. Arbetslivscentrum, SNS Förlag 1992.

År 1962 utkom boken *Kvinnors liv och arbete*, som gav upphov till en omfattande samhällsdebatt, inte minst kring begreppet "könsroller". Det omfattande forskningsarbete, av svenska och norska forskare, som låg bakom boken blev en viktig kunskapsbas för kommande jämställdhetsarbete, liksom för den framväxande kvinnoforskningen (en annan inspiration för denna var "den nya kvinnorörelsen"). Om detta kan vi läsa i *Kvinnors och mäns liv och arbete* som publicerades 1992. Syftet med uppföljningsstudien var förutom att belysa vad som hänt under de trettio åren, att återigen granska vedertagna perspektiv och ge underlag för nya handlingsvägar.

Forskarna har studerat effekter på familj och arbetsliv av att både kvinnor och män har en livslång yrkesroll. Att samtliga författare har ambitionen att blicka bakåt och reflektera över utvecklingen under de trettio år som gått gör boken mycket intressant. Edmund Dahlström, som inleder både 1962 års studie och 1992 års uppföljning med analys av debatt och forskning om kvinnors och mäns liv och arbete, påpekar att valet av termen "könsroll" 1962 avsåg att betona frågans sociala karaktär, att vara en social "konstruktion" beroende av historiska och sociala omständigheter och möjlig att förändra. Han framhåller även att ett centralt tema i den första boken var att organisationen av förhållandet mellan könen och av familjen var en fråga som gällde både kvinnor och män. Att det finns ett stort behov av forskning om män i ett medvetet könsperspektiv är också en slutsats som flera författare i 1992 års studie drar. Ett bidrag är Arne Nilssons kapitel där förändrade attityder till arbete, karriär och familj bland manliga lägre tjänstemän diskuteras.

Men även det fortsatt stora behovet av kunskap om kvinnors villkor, trots trettio års kvinnoforskning, betonas i flera kapitel. Gunnel Forsberg lyfter fram att den kvinnliga arbetskraften utgör en egen kategori som verkar på en egen arbetsmarknad med egna lagar och regler. Kvinnors arbetsmarknad diskuteras också av Lena Gonäs – här i en jämförelse med

EG-länderna. Ulla Björnberg analyserar tvåförsörjarfamiljen – en relativt ny beteckning inom sociologin. Joan Acker diskuterar klassdiskursens starka förankring i den svenska modellen, hur den bidragit till jämställdhetsreformer samtidigt som den har tystat ner könsdiskursen. Den skandinaviska radikala användningen av begreppet könsroll återkommer i Harriet Holters kapital om kvinnoforskning under trettio år. Harriet Holter, en av huvudförfattarna i *Kvinnors liv och arbete* 1962, har haft och har en ledande roll i utvecklingen av nordisk kvinnoforskning. Hon påpekar att nyanseringar av rolltänkandet har ett visst intresse även idag, bl a därför att begrepp som liknar roll och norm åter kommit i bruk i kvinnoforskningen och debatten, men mot bakgrund av en annan könspolitisk situation. Den stora frågan nu är vad kön egentligen är och betyder.

Kvinnors liv och arbete 1962 var unik – ”en sociologisk händelse”. *Kvinnors och mäns liv och arbete* 1992 är en studie bland flera om detta omfattande ämne. Men den är förvisso mer än en beskrivning och analys av det som lett fram till denna förändrade situation. Författarna beskriver utvecklingstendenser i både familj och arbetsliv i Sverige idag, gör jämförelser med EG-länderna, diskuterar samspelet mellan individer, staten och organisationerna på arbetsmarknaden, och mycket mera. Det finns mycket kunskap att hämta ur denna bok.

Ur denna mångfald väljer jag helt subjektivt att lyfta fram en del ur Harriet Holters diskussion av nya utmaningar för kvinnoforskningen. I sin tillbakablick konstaterar hon att det sexuella samspelet mellan kvinnor och män inte förekom som tema i analyserna 1962, och heller inte skulle varit möjligt att tematisera då. Men här har hon nu en helt annorlunda syn på vad könssystemet handlar om. Hon skriver 1992 att sexualiteten, eller det sexuella mötet, är en av de viktigaste sociala mötesplatserna där betydelsen av kön utformas, omformas och återskapas. Hon diskuterar hur utforskningen av sexuella trakasserier på arbetsplatser sammanfaller med nyare studier av sexualitet som ett konstant verkande element i varje arbetsorganisation. Denna sammanlänkning av forskningen om makt och sexualitet med organisationsteoretiska perspektiv inom kvinnoarbetslivsforskningen och könsperspektiv inom organisationssociologin är mycket spännande. Avslutningsvis kan nämnas att Harriet Holter framhåller att det idag råder oenighet, både allmänt och bland kvinnoforskare, om på vilket sätt könssystemet har förändrats. Hon konstaterar att ”jämlighet” både som attityd och ideologi står starkare idag, men påvisar samtidigt motsättningar mellan denna ideologi och verkligheten. Hon poängterar att varken chanslighet eller resultatlighet är tillräckliga målsättningar för jämställdhetsarbete. Viktigast är maktbalansen mellan kvinnor och män, i betydelsen öppen och jämlikt fördelad makt eller inflytande.

En av projektledarna för studien *Kvinnors och mäns liv och arbete*, Annika Baude, gav samma år ut boken *Kvinnans plats på jobbet*. I denna

analyserar hon utifrån en omfattande och mångårig forskningsstudie på sju livsmedelsföretag hur könsmässig segregering i arbetslivet reproduceras. Hon söker svar på frågor om varför de ojämlika könsstrukturen på arbetsplatserna inte blir ifrågasatta, hur legitimitet för olika villkor för kvinnor och män på samma arbetsplats skapas, och vilka roller olika aktörer har i spelet om könskontraktens innehåll och gränser. I *Kvinnors och mäns liv och arbete*, liksom i tidigare forskning, framkommer att könssegregering är en viktig faktor bakom kvinnors underordnade ställning på arbetsmarknaden. Det Annika Baude här sammanfattar och analyserar om mönster i och mekanismer bakom reproduktionen av könssegregering är sålunda mycket viktigt för en djupare förståelse av kvinnors arbetsliv.

Några exempel ur resultaten av undersökningen är att avdelningar och arbetsuppgifter blev könsmärkta som antingen kvinnliga eller manliga, och att mönstret i detta tyder på att företagen förutom sin formella organisation hade en informell, där organisationsprincipen var kön. Tydliga bevis gavs för att uppdelningen av arbetet efter kön missgynnade kvinnorna, både vad beträffar löner och arbetssituation, och att orsaken inte kunde hänföras till vare sig utbildning eller att de manligt könsmärkta jobben skulle vara tyngre. Detta var dock en myt som upprätthölls som skäl för könssegregering. Undersökningen visar också hur det könsuppdelade mönstret upprätthölls genom informella dagliga handlingar vid arbetsledning och personalarbete. Även kvinnornas egna strategier för att klara sitt dubbelarbete, liksom fackets handlande, medverkade till bibehållandet av ett mönster av segregering och kvinnors underordning. Slutsatsen av analysen av intervjuerna med olika aktörer var således att många, kanske alla aktörer, bidrog till att strukturen återskapades.

Av stort intresse finner jag det vara att kvinnorna inte tänkte i samma banor som jämställdhetslagstiftarna – de var inte intresserade av att bryta in på mansjobben. Istället önskade de ändrad arbetsorganisation, uppvärdering av det så kallade okvalificerade arbetet, och att slippa ackord. Det handlar om den viktiga diskussionen om vilka förändringar av könssegregeringen som är möjliga och vilka som är önskvärda. De s k Bryt-projekten, där kvinnor uppmuntrades att ta mansjobb, har ju visat sig svårare att genomföra än förutsett. Gunnel Forsberg skriver i *Kvinnors och mäns liv och arbete* att det hon kallar "avgenderisering" inte nödvändigtvis innebär att alla arbeten skall utföras av män och kvinnor i samma omfattning. Däremot är det nödvändigt att värdering av arbeten enligt könsmässiga kriterier upphör.

Något som talar för behovet av att förändra gränserna mellan traditionellt kvinnliga och manliga arbeten inom livsmedelsindustrin är dock Annika Baudes diskussion om de ökande belastningsskadorna bland kvinnor. Av kvinnorna i undersökningen arbetade 86% med någon form av tempoarbete. Motsvarande siffra för männen var 20%. För kvinnorna var den

huvudsakliga belastningen en följd av det repetitiva och bundna arbetet, ibland förenat med ett stort antal mindre lyft. Därtill kommer att kvinnorna i motsats till männen är bundna till samma uppgifter, inte bara hela dagarna och hela arbetsveckan, utan under hela sin tid i företaget. Ett första steg mot en förändring till en rationell arbetsorganisation som inte ger arbetsskador är att det dolda könssystemet på företagen blir synligt.

Denna slutsats om vikten av synliggörande kan lämpligen avsluta denna presentation, tillsammans med Harriet Holters ord: "Just det socialt osynliga, de outtalade villkoren och tystnaden som sätt att dominera har i dubbel mening kännetecknat kvinnoforskningens möte med verkligheten. Osynliggöring präglar både kvinnors liv och kvinnorforskningens försök att legitimera sig i forskningssystemet."

EVA CHRISTENSON
Sociologiska Institutionen
Stockholms Universitet

Göran Djurfeldt: *Gods och gårdar – Jordbruket i sociologiskt perspektiv*. Arkiv Förlag, Lund, Sverige, 1994.

Jordbruket i framtiden

Göran Djurfeldts *Gods och gårdar* är en omfattande teoretisk och empirisk studie, som handlar om jordbruk, jordbruksutveckling och om jordbrukets ekonomiska sociologi. I det inledande kapitlet anges de huvudproblem som analysen inriktar sig på och de metodologiska överväganden och beslut, som styr analysarbetet. Syftet är att analytiskt och pedagogiskt förklara bakom- och underliggande faktorer för att vi ska förstå jordbrukets struktur och utveckling sedan 1800-talet. Boken riktar sig inte endast till sociologer och jordbruksexperter, utan snarare till alla som är intresserade av hur vår landsbygd kommer att utforma sig i framtiden.

Vad kännetecknar det svenska jordbruket? Är det gods eller gårdar som kommer att dominera landsbygden i framtiden? Är en "tjajanovsk" modell fortfarande användbar? Göran Djurfeldt hävdar originellt att grunden i svenskt jordbruk fortfarande är "tjajanovsk". Familjebruket utvecklar sig i ett bräckligt sammanhang. Få områden har varit så genomreglerade och subventionerade som jordbruket. Regleringen gynnar inte bönderna, utan snarare byråkratin som förvaltar regleringen, livsmedelsindustrin och

handeln. Djurfeldt hävdar att nationalstaten som analysenhet inte håller längre, inte heller att tänka i termer av nationell självtillräcklighet. Där-
emot betonar han inte särskilt mycket statens autonomi som en viktig
drivkraft i jordbruksutveckling, något som de nya I-länderna, t ex Syd-
korea, Taiwan, Hong Kong, Singapore och Chile visar i sitt skapande av
långsiktiga förutsättningar för tillväxt.

De centrala kategorierna i Djurfeldts analys är gods och gårdar.
Distinktionen baseras på användningen av *främmande arbetskraft*; en gård
beroende av sådan arbetskraft är ingen bondgård. Men en bondgård är för
den skull inte främmande för "patriarkaliska eller auktoritära relationer".
Familjearbetskraft kräver arbetsfördelning och det är patriarken som om-
fördelar gårdens sysslor. Fyra teoretisk-analytiska dimensioner används
för att klargöra förhållandena inom och mellan gods och gårdar, nämligen
jodränteteori, böndernas teori, staten och den internationella ekonomin.
Dessa dimensioner illustreras med England-Västeuropa, Förenta staterna,
Ryssland, Sverige och Andalusien. Om en dimension visar sin svaghet i
ett område, är den desto starkare i ett annat.

Jodränteteorin som Djurfeldt använder formulerades av Ricardo och
Marx. Den innebär att ojämn inkomstfördelning, pga jordens kvalitet, i
jordbrukssamhället framförallt gynnar jordägaren istället för arrendatorn.
Jodräntemassan delas på ännu färre individer, vilket medför en större ka-
pittalkoncentration och en centralisering inom godsekonomin. Därmed
uppfattades bönderna som undergångsdömda. Men jodränteteorin besan-
nades inte som klassikerna förväntade sig. Djurfeldt ifrågasätter dess inre
logik och visar övertygande att den inte är universellt giltig. Däremot är
den relevant överallt där det finns godsekonomier. Men han nöjer sig inte
med enkla förklaringar, utan försöker vidareutveckla de klassiska teorierna.
Hans egna begrepp som "de-peasantization" och "reproduktiv nöd-
vändighet" är ett klart bevis för denna strävan. Enligt honom besannades
jodränteteorin i Ryssland och Andalusien, men inte i England och Sveri-
ge.

Enligt de klassiska teorierna om jordbruket var böndernas roll betydel-
selös i historien, men Rysslands utveckling i perioden 1861 och 1917 vi-
sar en annan situation. Djurfeldt förklarar anomalin genom att lyfta fram
den ryske jordbruksekonomen A. V. Tjajanov (1888–1939), vars teorier
han menar ger oss insikt inte bara i det sovjetiska misslyckandet, utan
också ökar vår förståelse av den västeuropeiska utvecklingen och av lant-
bruket överhuvudtaget. Tjajanov har två grundteser: för det första att bon-
dens mål inte är profit, och för det andra att arbetet inte är någon njut-
ning för honom. Med hjälp av Tjajanovs teori kan vi förstå gårdens dyna-
mik. Djurfeldt är medveten om att Tjajanovs teori byggde på ett antal
specifika förutsättningar, vilket begränsar dess generella tillämpbarhet,
men detta förtar inte värdet av hans modell. Djurfeldt kompletterar Tjaja-

novs teori med begreppet reproduktiv nödvändighet på följande sätt: "Om deltagande av familjearbetskraft i själva produktionen – deltagande i administration och arbetsledning räknas inte – är nödvändigt för att en produktionsenhet ska kunna reproduceras i sin nuvarande form, då är det en bondgård i min Tjajanov-inspirerade formulering". Böndernas teori verifierades i Ryssland och Sverige, men inte i England och Andalusien.

Djurfeldt menar att kärnan i svenskt jordbruk fortfarande är "tjajanovsk" i sina grundläggande drag. Han åberopar analytiska och syntetiska principer för att definiera den svenska jordbruksstrukturen och upptäcker då två nya kategorier, nämligen deltids- och fritidsbruk. Det svenska lantbruket delas i icke-reproduktivt och reproduktivt. I det förstnämnda har vi fritids-, pensionärs- och deltidsbruk och i det senare enmans-, familje- och storjordbruk. Termen "reproduktiv" syftar då på det faktum, att gårdar i den första kategorin för sin drift kräver utomgårdsinkomster, medan de övriga inte är beroende av sådana inkomster. Detta är en mycket intressant typologi som öppnar nya perspektiv för fortsatta studier. Men några definitioner medför vissa komplikationer, även om de endast utgör ett analytiskt språk. I Djurfeldts icke-reproduktiva bruk vet vi inte om det deltar i den informella och svarta marknaden eller om det är slit och släp i arbete och för pengar. Vad gör de med sina egna produkter? Konsumerar dem själva eller säljer dem på marknaden?

Jordbruksforskarna har gjort samma misstag, som både jordräteteorin och Tjajanov: de utelämnar staten som analytisk kategori, och koncentrerar sitt intresse endast på bönderna själva och på kapitalismens framväxt i jordbruket. Göran Djurfeldt vill bryta med de dualistiska analyserna i jordbruksforskningen och pläderar i stället för ett triangulärt förhållande. Det räcker inte med marknaden och bönderna, det är nödvändigt att lägga till en tredje variabel, nämligen staten. Han hävdar att man inte kan uppfatta staten som kapitalets förlängda arm, utan att det är mer realistiskt att se staten som en arena, där olika intressen kämpar för att komma till uttryck. Han varnar för de tendenser inom jordbruksforskningen som ser staten som en "plundrare", vilket hämtats från Marx' analys av det asiatiska produktionssättet, där staten tillägnade sig stora delar av överskottet och därmed blockerade kapitalismens utveckling. Reduktionismen bortser också från statens autonomi. Det är värdefullt att Djurfeldt rensar bort gamla låsta idéer inom sociologin och jordbruksforskningen. De nya I-länderna, som t ex Taiwan och Chile, visar just på statens autonomi i sitt skapande av långsiktiga förutsättningar för tillväxt. Djurfeldt visar att staten i Spanien och Förenta staterna spelade en aktiv roll för att skapa billig arbetskraft i jordbruket, vilket däremot inte gällde i Sverige och Väst-europa.

Djurfeldt hävdar att nationalstaten som analysenhet inte håller längre, inte heller att tänka i termer av nationell självtillräcklighet. Ricardo och

Marx utgick från en nationell ekonomi, med självständig prisbestämning och förutsatte en icke-elastisk efterfrågan på spannmål, där priset bestämdes av marginalkostnaden. Men den agrara krisen 1873 visade den klassiska analysens inkonsistens. Protektionismen och prisstödet gav en anorlunda situation och vi befinner oss åter analytiskt inom en nationsenhet, medan de aktuella tendenserna med fri internationell handel skapar nya utvägar. Enligt Djurfeldt är det inte bönderna som favoriseras av jordbruksregleringen, utan alla tjänstemän som administrerar regleringen, livsmedelsindustrin och handeln. Genom denna långa kedja av regleringar och oligopol flyttas alla kostnader mer eller mindre över på de små producenterna och konsumenterna.

Göran Djurfeldts bok är värd att rekommendera. Förutom de intressanta problem som jag pekar på i artikeln, tar den upp flera andra frågor som är relevanta. Hans bok ger oss insikt inte bara i jordbrukets utveckling sedan 1800-talet, utan också möjligheter att djupare förstå EU-debatten och ekonomins transnationalisering. Den viktigaste slutsats som man kan dra av *Gods och gårdar* är att fri internationell konkurrens gynnar bönderna mer än godsägaren. Den underliggande frågan är om vi skall välja isoleringens eller frihandelns politik.

EDUARDO NARANJO
Sociologiska institutionen
Lunds Universitet

Yngve Hammerlin & Georg Schelderup: *Når livet blir en byrde*. Ad Notam, Gyldendal 1994.

Det er sjelden man blir grepet av en fagbok. Yngve Hammerlins og Georg Schelderups bok «Når livet blir en byrde» berører en sterkt; både menneskelig og faglig. Den er vitenskapelig overskridende, men også et viktig innlegg i den aktuelle debatten om sosiobiologismen.

«Han tok livet sitt, sier vi.» Allerede i første setning antyder forfatterne det som er bokas grunnleggende tema: En kritikk av teoretiske forklaringer, forebyggende strategier og holdninger til selvmord som et individuelt fenomen. «En tar ikke bare livet *sitt*.», sier de. «En tar et liv som er en del av et fellesskap, et liv som er formet gjennom egen og andres virksomhet. Et liv som er et historisk produkt, preget av de kulturelle og sosial forholdene den enkelte lever under.»

Mennesket må forstås som en helhet, individ og samfunn i et indre forhold. I denne sammenheng lanserer de *Virksomhetsteorien*. Et menneskes virksomhet har både en biologisk, en psykologisk og en sosiologisk side. Et selvmord får sosiale konsekvenser. Det er både et sosialt og kollektivt ansvar og – et individuelt. Slik får biologien og psykologien en annen mening, hevder Hammerlin og Schelderup. Mer konkret viser Virksomhetsteorien at et menneskes handlinger, som f eks selvmord, er trukket inn i en menings- og motiv sammenheng, et betydnings og saksforhold; dvs det er trukket inn i ulike virkssomheter. Forfatterne skiller mellom dødsvirksomhet, livstruende virksomhet og livsvirksomhet. De opererer også med appellerende (målet er f eks oppmerksomhet ikke døden) og ambivalent dødsvirksomhet (subjektiv tvil om man vil dø eller ikke).

Boka bidrar med en grundig faglig kritikk av all type reduksjon i forklaringen av selvmord, menneskets natur og personlighetsdanning, enten den er biologisk og genebestemt, psykologisk eller sosiologisk og samfunnsmessig bestemt. Sosiobiologien er offensiv både i forskningen og i medidebatten. Ikke minst gjennom forskningen til de to Harvardprofessorene, Herrnstein og Murray: «IQ – is it destiny?». Derfor er «når livet blir en byrde» spesielt viktig nå.

Forbyggende strategier, boka del 2, viderefører det teoretiske perspektivet. Her tar de for seg to behandlingsstrategier; Bærumsmodellen som hovedsakelig baserer seg på en psykologisk forståelsesramme og «Nasjonalt program for forebygging av selvmord i Norge» som de betrakter som et positivt tiltak i seg selv (Helsedirektoratet, 1993). De går imidlertid grundig gjennom svakheter ved teoretiske, metodiske og faglige begrunnelser i programmet og knytter det til andre helsepolitiske utredninger.

I et alternativt perspektiv belyser de andre problematiske lidelsessider ved samfunn og mellommenneskelige forhold: makt, undertrykking, isolasjon, mobbing og mangels på solidaritet frykt, angst, kynisme, likgyldighet og privathet. De påpeker ekspertenes «monopolisering» av problemene. De revuderer omsorgsbegrepet og spør: «Omsorg for seg selv eller omsorg for hverandre?». De oppfordrer til økt ansvarliggjøring av den enkelte og samtidig økt omsorg for hverandre.

Dette er en fagbok for oss alle. Ikke bare ekspertene.

HEDVIG BROCH
Statens informasjonstjeneste, Oslo

Maria Oskarson: *Klassröstning i Sverige. Rationalitet, lojalitet eller bara slentrian?* Stockholm: Nerenius & Santérus, 1994.

Torsten Svensson: *Socialdemokratins dominans. En studie av den svenska socialdemokratins partistrategi.* Uppsala universitet, 1994.

Dessa två avhandlingar i statsvetenskap kastar på varsitt vis ljus över klassiska frågeställningar om relationen mellan klasser och politiska val. Oskarsons studie penetrerar vad hon ser som den minskande klassröstningen i Sverige under efterkrigstiden. Syftet är att förklara den minskade kopplingen mellan klasstillhörighet och röstande. Det empiriska materialet utgörs av valundersökningarna 1956–1991. Hennes slutsatser kan sammanfattas i tre punkter:

(1) Klassröstningen har minskat eftersom allt färre befinner sig i klassmässigt entydiga positioner. Detta tar sig framförallt uttryck i allt större och allt heterogenera tjänstemannagrupper. Tittar man däremot på de grupper som har en mer entydig klassposition, som industriarbetare, jordbrukare och företagare, är däremot klassröstandet påfallande stabilt från 1956 till 1988.

(2) Klassröstandet har minskat eftersom klassidentifikationen fått en mindre betydelse för partivalet. Däremot är det inte så att partiernas klassprofiler i väljarnas ögon suddats ut. De anses fortfarande som representanter för specifika klassintressen.

(3) En mindre del av väljarna är vad Oskarson definierar som "klassmedvetna", det vill säga intar klassiska vänster- respektive högerståndpunkter i olika frågor. Trots att klassmedvetna väljares partival är stabilt försvagas därför banden mellan klasstillhörighet och röstning.

Oskarson anländer till sina slutsatser via en ingående analys av framförallt 1968, 1976 och 1988 års val. Valet av år har till en del styrts av vilka år som valundersökningarna ställt relevanta intervjufrågor för Oskarsons frågeställning. Ett stort problem i detta sammanhang, och ett som Oskarson såvitt jag kan se inte alls berör, är valet av 1968 som "basår" för att skatta förändringar. Vi vet alla vad "68" symboliserar ifråga om vänstervindar och upprorsstämning. Detta är också det enda val i fredstid där socialdemokraterna erhöll egen majoritet bland väljarna.

I en undersökning där "klassidentifikation" och "klassmedvetande" utgör centrala faktorer måste det vara utomordentligt riskabelt att välja ett så exceptionellt år som 1968 som utgångspunkt.

Ett annat problem i Oskarsons avhandling är att hon inte tillämpar de statistiska innovationer som internationellt helt förändrat både inriktning och slutsatser i denna typ av forskning. Det gäller framförallt applica-

tioner av log-linjära tekniker där skillnader mellan absolut och relativ klassröstning kan göras klara, och där man slipper att förlita sig på det s k Alford's klassröstningsindex med dess vid det här laget välkända problem (Korpi 1972; Hout et al 1993; 1994; Goldthorpe 1994). Oskarson är visserligen medveten om vissa av de problem som Alford's index medför, men väljer i alla fall att basera en del av sina slutsatser på förändringar av detta index. Vad som kort sagt saknas i avhandlingen är en mer systematisk metoddiskussion om olika tekniker att mäta klassröstande, och ett mer sofistikerat tillämpande av statistiska metoder. Detta utsluter ju naturligtvis inte att Oskarsons slutsatser, som de nu belagts, kan visa sig hållbara.

Något man också saknar i avhandlingen är en mer djupgående förklaring till *varför* klassidentifikationen fått mindre betydelse för partivalet. Oskarson konstaterar att det är "politiska förklaringar snarare än sociologiska som är relevanta för den förändrade klassröstningen" (s 154), men vilka dessa kan vara får vi inte veta mycket om. Nu är väl detta kanske att begära för mycket av en avhandling som redan innehåller ett så rikt och intressant material, men man lämnas ändå med en viss frustration.

På denna punkt kan Svensson's avhandling ses som ett värdefullt komplement. Det Svensson visar är hur det socialdemokratiska partiet systematiskt gått in för att skapa ett "löntagarmedvetande" bland väljarna för att bredda sin appell utanför arbetarleden. I den mån detta varit framgångsrikt, och Svensson visar att strategin på många sätt varit det, blir resultatet med all säkerhet att snäva klassidentiteter suddas ut och klassröstningen sjunker.

Svensson utgår från Przeworskis (1985) välkända teser om förutsättningarna för socialdemokratiska partier att bredda sin väljarbas utöver arbetarklassen i snäv bemärkelse. Svensson menar att Przeworski i allt för stor utsträckning tagit dessa förutsättningar för givna. Styrkan hos vänsteroppositionen eller kopplingarna mellan socialdemokrati och fackföreningsrörelse är inga givna faktorer utanför de politiska strategiernas räckvidd. Tvärtom menar Svensson att den svenska socialdemokratin mycket framgångsrikt agerat för att säkerställa goda förutsättningar för en breddning av sin klassbas. Genom att kraftfullt motarbeta kommunisternas inflytande i fackföreningsrörelsen har man både kunnat behålla banden till LO och försvaga de olika vänsteroppositionella alternativen. Därigenom har man också i ett senare skede kunnat appellera till tjänstemannagrupperna, till exempel i ATP-reformen, utan att förlora särskilt många arbetarklassväljare.

Styrkan i Svensson's avhandling ligger i det mycket omfattande arkivarbete med vilket han belägger sina teser. Genom utnyttjande av material från socialdemokraternas partiarkiv påvisar han i vilken stor utsträckning som strategiska motiv verkligen låg bakom en stor del av socialdemokra-

tins efterkrigspolitik. Przeworskis rationalistiska och strategiska modell är ingen efterhandskonstruktion, verklighetens svenska socialdemokrater agerade i enlighet med dess antaganden.

Speciellt intressant är jämförelsen mellan 1953 års sjukförsäkringsreform och ATP-reformen. I det förra fallet gjordes inga eftergifter för medelklassväljarna och inte heller riktades propaganda speciellt åt deras håll. Resultatet blev därför inte, som i ATP-reformens fall, någon betydande socialdemokratisk inbrytning bland tjänstemannaväljarna. Inför ATP-reformen hade socialdemokraterna lärt sin läxa. Både reformens utformning och den ideologiska artikuleringen anpassades till tjänstemännen, och ATP gav betydande väljarvinster och tvingade de borgerliga partierna i en försvarsställning de inte kom ur förrän på sjuttioalet.

Problemet med avhandlingen är kanske att man inte blir särskilt överraskad av Svenssons slutsatser. Att politiker agerar strategiskt för att vinna val, och att de försöker påverka förutsättningarna för sina egna strategier, är knappast en tes som välter våra föreställningar över ända. Även om det alltså är en värdefull empirisk analys Svensson genomför saknar man några potentiellt omstörtande slutsatser.

Boken har en typisk avhandlingsform. Argument och resonemang beläggs ibland bortom det uthärdligas gräns. Det är naturligtvis begripligt att en avhandlingsförfattare hellre vill vara på den säkra sidan, men en mer hårdhänt redigering hade lätt kunnat skala bort 40–50 sidor utan att huvudargumenten lidit någon skada. Till avhandlingsprägelns bidrar också den motbudande formgivning ”Acta universitatis upsaliensis” bestått boken med.

Detta och annat till trots är dock både Svenssons och Oskarsons avhandlingar värdefulla bidrag till förståelsen av partival och partistrategier i efterkrigstidens Sverige. De visar både på de insiker som fortfarande i det sena 1900-talets Sverige står att finna genom olika former av klassanalys. Ryktet om klassanalysens död är betydligt överdrivet och de båda avhandlingarna visar i vilken utsträckning den faktiskt lever.

STEFAN SVALLFORS
Sociologiska institutionen
Umeå universitet

REFERENSER

Goldthorpe, John H (1994) 'Modelling in Pattern of Class Voting in British Elections, 1964–92'. Paper presented at the World Congress of Sociology, Bielefeld, 23 July 1994.

Hout, Michael; Clem Brooks & Jeff Manza (1993) 'The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies'. *Internationaal Sociologie*. Vol 8, p 259–77.

Hout, Michael; Clem Brooks & Jeff Manza (1994) 'The Democratic Class Struggle in the United States, 1948–1992'. Paper presented at the World Congress of Sociology, Bielefeld, 23 July 1994.

Korpi, Walter (1972) 'Some Problems in the Measurement of Class Voting' *American Journal of Sociology*. Vol 78, p 627-42.

Przeworski, Adam (1985) *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1973:4 Tema: Utbildning.
1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
1982:1 Tema: Arbetlivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Valfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek
1994:1 Finsk sociologi, svenskhet, europatanke
2 Staten, marknaden och det civila samhället
3 Organisationer, solidaritet och sociologisk tradition
4 Östeuropa, politisk kultur, självmord

Sociologisk Forskning 4 1994